TÜRKİYE
İNSAN HAKLARI VE
EŞİTLİK KURUMU

OTİZMLİ ÇOCUKLARIN EĞİTİM HAKKI VE AYRIMCILIK YASAĞI RAPORU

Mart 2020

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ **3**
OTİZM SPEKTURUM BOZUKLUĞU KAVRAMI **5**
TÜRKİYEDE OTİZMLİ BİREYLERE İLİŞKİN VERİLER **8**
AYRIMCILIK YAPMAMA VE EŞİTLİK İLKESİ **9**
AYRIMCILIK YASAĞI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE MAKUL DÜZENLEME YAPMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ 13
Makul Düzenleme Yapma Yükümlülüğü 14
OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKI **16**
Mevzuat **16**
OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKINA ERİŞİMİ **23**
İÇERMECİ EĞİTİM HAKKI **24**
Özel Eğitim Nedir? **24**
İçermeci Eğitim nedir? **24**
- Çocuk Hakları Komitesinin Yorumu 25
- Engelli Hakları Komitesinin Yorumu 26
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları 28

İçermeci Eğitimin Faydaları Nelerdir? **30**
İçermeci Eğitim Hakkının Etkin Bir Şekilde Kullanılabilmesi İçin Neler Yapılmalıdır? **31**
TÜRKİYE'DE OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKI **34**
SONUÇ VE ÖNERİLER **43**
KAYNAKÇA **49**

GİRİŞ

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 6701 sayılı kurucu Kanununa göre ülkemizde ayrımcılıkla mücadele konusunda münhasıran yetkili kurumdur. 6701 sayılı Kanun, herkesin hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanmada eşit olduğunu güvence altına alırken cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş, etnik köken, servet, doğum, medeni hâl, sağlık durumu, engellilik ve yaş temellerine dayalı ayrımcılığı yasaklamıştır. Ayrıca Kurumumuz, insan haklarının korunmasına, geliştirilmesine, ayrımcılığın önlenmesine ve ihlallerin giderilmesine yönelik çalışmalar yapmakla; kamuoyunu bilgilendirmek, görev alanına ilişkin özel raporlar yayımlamakla görevlidir.

Belirtildiği üzere, Kurum Kanunumuz engellilik temelinde ayrımcılığı yasaklamıştır. 07.11.2019 tarihinde 29'u otizmli olmak üzere 334 öğrencinin eğitim gördüğü Aksaray Mehmetçik Ortaokulunda otizmli çocukların diğer çocukların velileri ve okul idaresi tarafından istenmediği yönünde basında haberler çıkmıştır. Bu haberlerin sonucunda ülkemizin ilerici bir biçimde engelli bireylerin içermeci eğitim hakkını uzun yıllardır tanımasına rağmen otizmli çocukların eğitim hakkından faydalanırken hangi şekillerde ayrımcılığa maruz kalabildiği ve ne gibi zorluklarla karşılaştıkları, özellikle de otizmli bireylerin hayatlarında çok önemli bir yeri bulunan eğitimin bu kişiler tarafından etkin bir şekilde kullanılabilmesi için ileriye dönük ne gibi önlemler alınması gerektiği konularının tartışılmasına ihtiyaç olduğu görülmüştür. Bu bağlamda Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurulu tarafından konunun resen incelenmesine, otizmli çocukların eğitim hakkına erişip erişemediği ve tam bir eşitliğin nasıl tesis edilebileceğine dair ayrıntılı bir rapor hazırlanmasına karar verilmiştir.

Otizmli Çocukların Eğitim Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı Raporu hazırlanırken konunun tarafları olan Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı temsilcileri ile 13.03.2020 tarihinde bir araya gelinerek otizmli çocukların eğitim hakları ve ayrımcılıkla mücadele konularında istişarelerde bulunulmuş ve çözüm önerileri tartışılmıştır. Ayrıca, Tohum Otizm Vakfı aynı tarihte konuya ilişkin yazılı görüşlerini Kuruma sunmuştur. Raporun hazırlanmasında, ülkemizin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler ve bunların denetim ve izleme organlarının görüşleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) içtihatları, bilimsel çalışmalar, ulusal mevzuatımız ve Millî Eğitim Bakanlığı ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının yayınları, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tutanakları ve sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları başvurulan diğer kaynaklar olmuştur.

Raporu dört ana bölüm olarak görmek mümkündür. İlk bölümde, otizm spekturum bozukluğu kavramına ilişkin bilgiler ve otizmli bireylerin eğitim hakkından faydalanmalarına ilişkin birtakım veriler paylaşılmıştır. İkinci bölümde ise bütün temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasında kilit bir rolü bulunan ayrımcılık yapmama ve eşitlik ilkesi, özellikle engellilik bağlamında ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, ilk olarak otizmli bireylerin uluslararası insan hakları hukukunda sahip olduğu içermeci eğitim hakkı, içermeci eğitimin faydaları ve bu hakkın etkili bir şekilde kullanılabilmesi için ne gibi önlemler alınması gerektiği konularına değinilmiş, ardından ülkemizde otizmli bireylerin eğitim hakkı ve bu haktan faydalanmalarında karşılaştıkları sorunlar ele alınmıştır. Son bölümde ise, ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesi perspektifinde, otizmli bireylerin eğitim hakkından başkalarıyla eşit koşullarda etkili bir şekilde faydalanabilmesi için ne gibi tedbirler alınabileceği hususunda önerilere yer verilmiştir.

Eğitim hakkının tüm bireyler için korunması, hiç kuşkusuz, hak temelli bir yaklaşımla ve katılımcı süreçlerin geliştirilmesi ile mümkündür. Bu bağlamda, 6701 sayılı Kanun Kuruma eğitimin süreçlerinde insan hakları ve eşitlik öğretimine dair müfredatın belirlenmesine katkıda bulunmak, insan hakları ve ayrımcılıkla mücadeleye dair kamuoyunda duyarlılığı geliştirmek ve üniversitelerde insan hakları ve eşitlik ile ilgili bölümlerinin kurulmasını sağlamak gibi çok önemli sorumluluklar yüklemektedir. Elinizdeki rapor bu bağlamda, otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarımızın eğitim haklarına tam erişimi için kurumsal işbirliği anlayışı içinde eğitim alanında yapmakta olduğumuz çalışmaları daha iyi yapmanın yollarını aramaya bir davet niteliğindedir. Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarımızın yaşam kalitelerinde eğitim yoluyla anlamlı bir fark oluşturabilmek için özellikle disiplinler arası çalışarak ortak akıl inşa etmenin önemine inanıyoruz.

OTİZM SPEKTURUM BOZUKLUĞU KAVRAMI

Yaygın gelişimsel bozukluk; birden fazla bozukluğu içeren genel bir tanı grubu olup erken çocukluk döneminde başlayan sosyal etkileşim, iletişim, dil gelişimi ve davranış alanlarında çoklu temel fonksiyonların gelişmesinde gecikmeleri de içeren bir spektrum bozukluğudur. Bu grupta yer alan ve en çok bilinen yaygın gelişimsel bozukluk otizm spektrum bozukluğudur.[1] Otizm spekturum bozukluğu genel olarak belirtileri yaşamın ilk yıllarında ortaya çıkan ve yaşam boyu devam eden; etkileşim ve iletişim alanında belirgin gecikme, sapma ve kısıtlayıcı ilgi alanları ile kendini gösteren karmaşık gelişimsel bir bozukluk olarak tanımlanır. [2]

Otizm spekturum bozukluğu tanısı almış her birey birbirinden farklı ve karmaşık özellikler sergileyebilmektedir. Ancak Bodur ve Soysal (2004)'a göre "Otizm tanısı koymak için gerekli olan koşullar şunlardır:

1. İletişim ve toplumsal gelişim alanlarında bozukluğun olması.

2. Yineleyici, sınırlayıcı ilgi ve davranışlar.

3. Bu alanlardaki bozuklukların 30 ay öncesinden görülmesi.[3]

Ayrıca, Otizm Erken Tanı Göstergeleri incelendiğinde, "göz temasında atipiklik, gözle izlemede eksiklik, isme uygun yönelmelerin olmaması, taklit etmede eksiklik, sosyal gülümsemenin olmaması, etkiye yetersiz tepki, sosyal ilgi azlığı ve garip davranışlar sergileme (sürekli elini bir yere vurma, arabanın tekerleğini çevirme gibi), uzun süreli görsel dikkat eksikliği, 6. aylarda daha belirginleşen normal çocuklardan farklı postur ve tonus, ortamdaki bir nesneye sabitlenme ve olumlu etkileşime girememe, 12. aydan itibaren anlamsız sesler çıkarma, el-kol-baş hareketlerinin olmaması (örneğin: işaret etme, bay bay yapmama), 16. ayda tek sözcüklerin olmaması, 24. ayda kendiliğinden iki sözcüklü tümcelerin olmaması, anne-babanın oyun ve etkileşim çabalarına tepki vermeme, stereo tipik hareketler, yüz ifadesinin olmaması (sanki duygusuzmuş izlenimi uyandırma), uyaranlara karşı tuhaf tepki (hafif gürültüye abartılı tepki), annesine gerek duymuyormuş izlenimi, bakım verenler tarafından

[1] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).
[2] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).
[3] Bodur ve Soysal (2004)'dan aktaran Özlem Oyman Özorak, "Otizmli Çocuklarla Konuşma Problemlerine Çocuk Şarkılarının Etkilerinin Öğretmenlerin Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *AKÜ AMADER*, SAYI 9, 2019, s. 93.

anlaşılmaz ve rahatlatılamaz huzursuzluk, yiyecekleri katı yeme sorunları" biçiminde ifade edilmektedir.[4]

Otizmden etkilenmiş bir çocuğu yetiştirmek, ailenin yeterliklerini ve yaşam kalitesini etkilemektedir. Otistik özellikler gösteren çocuklarda, çevresindeki diğer kişilerle sosyal etkileşime girmede isteksizlik, göz kontağı kurmada sınırlılık, dil ve iletişim sorunlarının yanı sıra özellikle sembolik oyun becerilerinin sergilenmesinde belirgin yetersizlikler görülebilmektedir.[5]

Diğer engel gruplarına kıyasla, dünyada akademik ve uygulamaya dönük çalışmaların daha geç tarihsel bir döneme rastladığı yaygın gelişimsel bozukluk, uzun bir dönem zihinsel engel ve/veya ruhsal-duygusal bozukluk kategorisinde değerlendirilmiştir. 2000'li yıllar, otizm spekturum bozukluğuna yönelik tedavi yaklaşımlarının bilimsel dayanaklı uygulama bakış açısıyla yoğunlaştığı ve hızla arttığı yıllardır. 2013'te geliştirilen DSM-5 tanı kriterine göre yaygın gelişimsel bozukluklar çatısı altında yer alan otistik bozukluk, asperger sendromu, başka türlü adlandırılamayan yaygın gelişimsel bozukluk ve çocukluk dezintegratif bozukluğu tanı kategorileri yerine birleştirilmiş tek bir otizm spekturum bozukluğu tanısı kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, otizm spekturum bozukluğu tanısı alan bireyler arasında, bozukluğun neden olduğu güçlükler nedeniyle gereksinim duyulan desteğin düzeyine bağlı olarak derecelendirme yapılmıştır.[6]

Otizm spketurum bozukluğunun nedeni henüz tam olarak belirlenememiştir. Diğer pek çok bozuklukta olduğu gibi otizm spekturum bozukluğunun da tek bir nedeni yoktur; birçok faktörün bir araya gelmesiyle oluştuğu düşünülmektedir. Otizmli bireylerde beynin çalışma şekli farklıdır. Merkezi sinir sisteminde bir anormallik olduğu ve beyinde hücreler arasında mesaj taşıyan kimyasal ileticilerde eksiklik ya da fazlalık olduğu düşünülmektedir. Otizm spekturum bozukluğuna genetik nedenlerin yanında çevresel nedenlerin de etkili olduğu düşünülmektedir.[7]

Otizm spekturum bozukluğu; dünyada ve ülkemizde artan yaygınlık oranlarıyla dikkat çekmektedir. Otizm spekturum bozukluğunun yaygınlığı konusunda kesin bilgiler

---

[4] Özlem Oyman Özorak, "Otizmli Çocuklarla Konuşma Problemlerine Çocuk Şarkılarının Etkilerinin Öğretmenlerin Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *AKÜ AMADER*, SAYI 9, 2019, s. 93.
[5] Bekir Fatih Meral, Atilla Cavkaytar, "Otizmli Çocuk Ailelerinin Aile Yaşam Kalitesi Algıları", *K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23 (3), 2014, s. 1364.
[6] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).
[7] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).

bulunmamakla birlikte her toplumda görülmektedir. Otizm, günümüzde rastlanan en yaygın nörolojik bozukluktur ve Hastalıkları Kontrol Etme ve Önleme Merkezi (Centers for Disease Control Prevention)'nin verilerine göre 2006 yılında **her 150 çocuktan 1'inde otizm görülürken, 2018 yılında verilen son bilgiye göre de, her 59 çocuktan 1'inde otizm görülmektedir.**[8] Otizm spekturum bozukluğunun erkeklerde kızlardan 5 kat daha fazla görüldüğü, ancak genelde kızlarda daha ağır seyrettiği belirtilmiştir.[9] Türkiye'de ise otizmli çocuk sayısıyla ilgili sağlıklı verilere ulaşılamamaktadır.[10]

Otizmli bireylerin diğer engel gruplarında olduğu gibi bağımsız olarak toplumsal yaşama tam katılımda yaşadıkları engeller bulunmaktadır. Dolayısıyla otizmli bireylerin başta özel eğitim olmak üzere, sağlık, mesleki eğitim, istihdam olanaklarından yararlanması amacıyla sosyal politika tedbirlerinin geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir.[11] Uygun eğitsel düzenlemeler yapılmadığında otizm, bireylerin kendilerinin ve çevrelerindekilerin yaşamlarını her yönden olumsuz etkileyen ve yaşam boyu süren bir yetersizlik haline gelmektedir. Gerekli eğitsel önlemler alındığındaysa pek çok otizmli çocuk bu sorundan büyük ölçüde kurtulmakta ve yaşamlarının geri kalanını tipik gelişim gösteren akranlarıyla ve toplumla kaynaşarak sürdürebilmektedir.[12]

Yürütülen araştırmalar, otizme yönelik eğitsel düzenlemelerin şu özellikleri taşıması gerektiğini göstermektedir:

1. Eğitimin erken yaşta, tercihen 3 yaştan önce başlaması.

2. Eğitimin haftada en az 20 saat süreyle, tercihen haftada 35-40 saat süreyle yürütülmesi.

3. Eğitimde otizme yönelik olarak hazırlanmış özel bir müfredat kullanılması; müfredatta öncelikle taklit, eşleme ve sınıflama, oyun, iletişim, ortak dikkat ve sosyal etkileşim becerilerine; giderek öz bakım becerilerine, el becerilerine ve akademik öncesi/akademik becerilere yer verilmesi.

---

[8] Tohum Otizm Vakfı, "Sizin Hatanız Değil!", Erişim: https://www.tohumotizm.org.tr/otizm/otizm-spektrum-bozuklugu/ (E.T: 24.03.2020).
[9] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).
[10] Türkiye Otizm Meclisi, TBMM Down Sendromu, Otizm ve Y.G.B. Araştırma Komisyonuna Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Otizm Meclisi Raporu.
[11] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019)
[12] Yeşim Güleç-Aslan, Gönül Kırcaali-İftar, Yıldız Uzuner, "Otistik Çocuklar İçin Davranışsal Eğitim Programı (OÇİDEP) Ev Uygulamasının Bir Çocukla İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi,* 10 (1) , 2009, s. 2.

4. Kazandırılan becerilerin genellenmesine ve davranış sorunlarının giderilmesine yönelik planlamalar yapılması.

5. Gerektiğinde görsel desteklerden ve alternatif/destekleyici iletişimden yararlanılması.

6. Önceleri ağırlıklı olarak birebir eğitim yapılması, giderek küçük grup ve büyük grup eğitimine başlanması, nihai amaç olarak kaynaştırmanın hedeflenmesi.[13]

Yapılan araştırmalarda eğitime başlama yaşının, eğitim yoğunluğunun, eğitimin ilk yıllarındaki öğrenme oranının ve zekâ düzeyinin eğitim sonuçlarını yordayan değişkenler olduğu saptanmıştır ve bu araştırmalarda artan aile memnuniyeti ve azalan aile stresi de vurgulanmıştır. Deney grubundaki çocukların zekâ, görsel-uzamsal beceriler, dil ve akademik becerilerde daha yüksek performans gösterdiklerini bildirmiştir.[14] Bu nedenle otizmli bireylerin erken çocukluk döneminden başlayarak ilkokul ve ortaokul eğitimini kapsayan okul dönemi ve yetişkinlik dönemindeki iş ve mesleki eğitim programları da dâhil olmak üzere yaşam boyu süren ve nitelikli bir özel eğitim hizmeti alabilmeleri önemlidir. Nitelikli özel eğitim hizmetlerinin sağlanması ise her bir dönemde otizmli bireyin yaşına, özelliklerine ve gereksinimlerine göre işlevsel eğitim programlarının oluşturulması, program sayısının arttırılması ve çeşitlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir. [15]

TÜRKİYEDE OTİZMLİ BİREYLERE İLİŞKİN VERİLER

Milli Eğitim Bakanlığından 2019 yılı için alınan verilere göre, ülkemizde kaynaştırma öğrencisi sayısı temel eğitim için **4.510**, ortaöğretim için **77**'dir.

Uygulama okulu sayısı **381** (I. Kademe:325, II. Kademe: 325, III. Kademe: 275)'dir. Bazı okulların bünyesinde I., II. veya III. Kademe bir arada bulunmaktadır.

Özel eğitim anaokulu sayısı ise **46**'dır.

Evde eğitim tanı sayısı; **11.734**; örgün eğitim kurumlarına devam edemeyecek ya da evde eğitim hizmetinden yararlanamayacak birey sayısı ise **2.893**'dur.

Kadrolu bir şekilde özel eğitim öğretmeni olarak görev yapanların sayısı ise **18.550**'dir.

---

[13] Yeşim Güleç-Aslan, Gönül Kırcaali-İftar, Yıldız Uzuner, "Otistik Çocuklar İçin Davranışsal Eğitim Programı (OÇİDEP) Ev Uygulamasının Bir Çocukla İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi,* 10 (1) , 2009, s. 2.
[14] A.g.y, s.3.
[15] Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019).

AYRIMCILIK YAPMAMA VE EŞİTLİK İLKESİ

Ayrımcılık yasağı ve eşitlik, hem bir ilke hem de bir haktır. Ayrımcılık yapmama ve eşitlik ilkesi, insan hakları felsefesinin merkezinde yer alır. İnsan hakları felsefesi, bütün insanların ırk, renk, etnik köken, dil, din, mezhep, cinsiyet, sağlık durumu, engellilik vb. ayrım gözetmeksizin doğuştan insan onuruna ve dolayısıyla da haklara sahip olduğu anlayışı üzerinden yükselir. Bu anlayış, uluslararası insan hakları hukukunda ayrımcılık yapmama ve eşitlik ilkesi ile vücut bulur. Ayrımcılık yapmama ve eşitlik ilkesi, uluslararası insan hakları hukukunda tanınmış hak ve özgürlüklerden ayrım gözetmeksizin herkesin faydalanmasını güvence altına alır. Bu nedenle de bütün temel hak ve özgürlüklerin ayrımcılık yasağı ile birlikte okunması gerekir. Ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesi "insan onuruyla iç içe olduğu için, tüm insan haklarının köşe taşlarıdır."[16]

Hem uluslararası hem de ulusal hukuk, ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesini tanımıştır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB)' in 2'nci maddesine göre " *Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayrım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir.*" Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS)'nin 2'nci maddesine göre "*Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bu Sözleşmede beyan edilen hakların ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya diğer bir fikir, ulusal veya toplumsal köken, mülkiyet, doğum gibi her hangi bir statüye göre ayrımcılık yapılmaksızın kullanılmasını güvence altına almayı taahhüt ederler."* Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS)'nin 2'nci maddesine göre "*Taraf Devletler, bu Sözleşmede yazılı olan hakları kendi yetkileri altında bulunan her çocuğa, kendilerinin, ana babalarının veya yasal vasilerinin sahip oldukları, ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasal ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, engellilik, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayrım gözetmeksizin tanır ve taahhüt ederler.*" Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin "Ayrımcılık Yasağı" başlıklı 14'üncü maddesine göre *"Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır."* Engelli Hakları Sözleşmesi (EHS)'nin "Ayrımcılık Yapılmaması ve Eşitlik" başlıklı 5'inci maddesi ise şöyledir: *"(1) Taraf Devletler herkesin hukuk önünde ve karşısında eşit olduğunu ve ayrımcılığa uğramaksızın hukuk tarafından eşit korunma ve hukuktan eşit*

[16] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 4.

Aynı durumdakilere farklı davranılması,

Farklı durumdakilere aynı davranılması,

Ayrımcılık yasağını ihlal edebilir.

yararlanma hakkına sahip olduğunu kabul eder. (2) Taraf Devletler engelliliğe dayalı her türlü ayrımcılığı yasaklar ve engellilerin herhangi bir nedene dayalı ayrımcılığa karşı eşit ve etkin bir şekilde korunmasını güvence altına alır. (3) Taraf Devletler eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak üzere engellilere yönelik makul düzenlemelerin yapılması için gerekli tüm adımları atar. (4)Engellilerin fiili eşitliğini hızlandırmak veya sağlamak için gerekli özel tedbirler işbu Sözleşme amaçları doğrultusunda ayrımcılık olarak nitelendirilmez."

Ulusal hukuk bağlamında ise, Anayasamızın "Kanun Önünde Eşitlik" başlıklı 10'uncu maddesine göre "*Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir[...] Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.*" 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunun "Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı" başlıklı 3'üncü maddesine göre *" (1) Herkes, hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanmada eşittir. (2) Bu Kanun kapsamında cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş, etnik köken, servet, doğum, medeni hâl, sağlık durumu, engellilik ve yaş temellerine dayalı ayrımcılık yasaktır. (3) Ayrımcılık yasağının ihlali hâlinde, konuya ilişkin görev ve yetkisi bulunan kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ihlalin sona erdirilmesi, sonuçlarının giderilmesi, tekrarlanmasının önlenmesi, adli ve idari yoldan takibinin sağlanması amacıyla gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. (4) Ayrımcılık yasağı bakımından sorumluluk altında olan gerçek ve özel hukuk tüzel kişileri, yetki alanları içerisinde bulunan konular bakımından ayrımcılığın tespiti, ortadan kaldırılması ve eşitliğin sağlanması için gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür."* 1/7/2005 tarih ve 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 4'üncü maddesine göre "*Engelliliğe dayalı ayrımcılık yapılamaz, ayrımcılıkla mücadele engellilere yönelik politikaların temel esasıdır.*"

Engelliliğe dayalı ayrımcılık hem ulusal hem uluslararası hukukta yasaklanmıştır.

AİHM kararlarında; ayrımcılığı objektif ve makul bir neden olmaksızın, aynı durumdaki kişilere farklı muamelede bulunmak olarak tanımlanmıştır.[17] Farklı muamelenin objektif ve makul bir nedene dayanması hususu ise belirli kriterler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sözleşme'de belirtilen bir hakkın kullanılmasının ardındaki muamele farklılığının meşru bir amacı olması, demokratik bir toplumun gereği olması ve orantılı olması gerekmektedir. Muameledeki farklılık meşru bir amaca sahip olsa da istenen amaç ile kullanılan araçlar arasında makul bir ölçülülük ilişkisi bulunmadığı takdirde de ayrımcılık yasağı ihlal edilmektedir.[18] Farklı durumdaki kişilere aynı muamelenin yapılması da ayrımcılık yasağının ihlaline neden olabilmektedir. Ayrıca farklı durumdaki kişilere yapılan farklı muameleler de mevcut eşitsizlikleri koruyabilir, derinleştirebilir ya da ortadan kaldırabilir. Bunlar arasında yalnızca, farklı durumdaki kişilerin, yani kadın, çocuk, engelli gibi dezavantajlı grupların deneyimledikleri eşitsizliği ortadan kaldırma amacıyla yapılan farklı muamele ya da pozitif ayrımcılık bu kapsamda değerlendirilmemektedir.[19]

Engelliliğe dayalı ayrımcılık ise siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engelliliğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayrım, dışlama veya kısıtlamayı ifade etmektedir. Engelliliğe dayalı ayrımcılık makul düzenlemelerin gerçekleştirilmemesi dahil her türlü ayrımcılığı kapsamaktadır.[20]

Devletin engellilik temelinde ayrımcılığın yasaklanması konusunda hem negatif hem de pozitif yükümlülüğü bulunmaktadır ve bu yükümlülük oldukça geniş kapsamlıdır. Bu, bir taraftan, engelli bireylere genel nüfustan daha fazla ya da daha az hak verilmeyeceği veya menfaat sağlanmayacağı anlamına gelmektedir. Diğer yandan, devletlerin engelli bireylerin tüm insan hakları ve temel özgürlüklerden

Engelliler gibi bazı dezavantajlı gruplara yönelik farklı muamele ayrımcılık yasağını ihlal etmez.

[17] Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Willis ve Birleşik Krallık Kararı, başvuru no: 36042/97 (2002), para. 48.
[18] AİHM, Belçika'da Eğitim Dili Davası, para. 10.
[19] Gül&Karan, Ayrımcılık Yasağı Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.13.
[20] Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi (EHS), m.2.

yararlanabilmelerini sağlamak amacıyla, engelliler için fiili eşitliği sağlamak üzere somut tedbirler almasını da gerektirmektedir. Ayrıca engelliliğe dayalı ayrımcılığı yasaklama yükümlülüğü, engelliler ve onlarla ilişkili bireyleri, örneğin engelli çocukların ebeveynlerini de içermektedir.[21]

Engelli çocukların topluma katılımının sağlanması gerekir.

Engelli çocuklar söz konusu olduğunda ise çocukların genellikle çoklu ve kesişen ayrımcılığa maruz kaldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda devletler, engellilik temelinde çocuklara özgü her türlü ayrımcılığı yasaklamalı ve erişilebilir çözümler sağlamalı; ayrımcılığı önlemek ve ortadan kaldırmak için kamu ve uzmanlar arasında farkındalık yaratmalıdır.[22] Çocuk Hakları Komitesi'ne göre ise, engelli çocuklar söz konusu olduğunda, ÇHS'nin 23/1'inci maddesinde yer alan "Taraf Devletler zihinsel ya da bedensel engelli çocukların saygınlıklarını güvence altına alan, özgüvenlerini geliştiren ve toplumsal yaşama etkin biçimde katılmalarını kolaylaştıran şartlar altında eksiksiz bir yaşama sahip olmalarını kabul ederler" hükmünün Sözleşme'nin uygulanmasındaki baş ilke olarak görülmesi gerekmektedir: Saygınlığı, kendine güveni ve topluma aktif katılımı güvence altına alan koşullarda eksiksiz ve insana yakışır bir yaşam. Taraf Devletlerin engelli çocukların haklarının yaşama geçirilmesine yönelik olarak aldıkları önlemler bu hedefi gözetmelidir. Bu paragrafın temel mesajı, engelli çocukların topluma tümüyle katılımının kapsanması gerekliliğidir. Sözleşme'de yer alan hakların engelli çocuklar için yaşama geçirilmesi yönünde alınan önlemler, örneğin eğitim ve sağlık alanındakiler, çocukların toplumlarınca mümkün olduğu kadar kapsanmasını hedef almalıdır.[23]

6701 Sayılı Kanuna göre:

- *Doğrudan ayrımcılık,*
- *Dolaylı Ayrımcılık*
- *Taciz*
- *Makul düzenleme yapmama*
- *Çoklu ayrımcılık*
- *Ayrı tutma*
- *Ayrımcılık talimatı verme*

ayrımcılık türleridir.

[21] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 17.
[22] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 37.
[23] Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No: 9 Engelli Çocuklar (2006), para. 11.

AYRIMCILIK YASAĞI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE MAKUL DÜZENLEME YAPMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ

- **Doğrudan Ayrımcılık**: Bir gerçek veya tüzel kişinin, hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla eşit şekilde yararlanmasını ayrımcılık temellerine dayanılarak engelleyen veya zorlaştıran her türlü farklı muameleyi ifade etmektedir.[24] Doğrudan ayrımcılık, farklı kişisel durumları nedeniyle engelli bireylerin aynı durumdaki başka kişilerden farklı bir muamele gördüğünde-ki bu farklı muamele olumsuzdur- ortaya çıkmaktadır. Doğrudan ayrımcılık, karşılaştırılabilir bir aynı durum olmadığında, engelliliğe dayalı olarak zarar verici davranışları veya ihmalleri de kapsamaktadır. Ayrımcılık yapan tarafın amacı veya niyeti, ayrımcılığın gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesi ile ilgili değildir.[25] Örneğin eğitim programlarını değiştirmemek için bir çocuğu sadece engelli olması nedeniyle kabul etmeyen bir devlet okulu doğrudan ayrımcılık yapmaktadır.[26]

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu ayrımcılık talimatı vermeyi ve bu talimatı yerine getirmeyi yasaklamıştır.

- **Dolaylı Ayrımcılık:** Bir gerçek veya tüzel kişinin, görünüşte ayrımcı olmayan her türlü eylem, işlem ve uygulamalar sonucunda, ayrımcılık temelleriyle bağlantılı olarak, hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanma bakımından nesnel olarak haklılaştırılamayan dezavantajlı bir konuma sokulmasını ifade etmektedir.[27] Dolaylı ayrımcılık yasaların, politikaların veya uygulamaların ilk bakışta tarafsız gözükmesi ancak engelli bir birey üzerinde fazlasıyla olumsuz bir etkiye sahip olması anlamına gelmektedir. Bu, aslında erişilebilir görünen bir imkânın, bazı kişileri durumlarının bu imkândan yararlanmasına izin vermemesi nedeniyle dışarıda bıraktığında ortaya çıkar. Örneğin, bir okul kolay okunabilen biçimlerde kitap sağlamıyorsa, okula gitmelerine izin verilse bile zihinsel engelli bireylere karşı dolaylı olarak ayrımcılık yapmış olur.[28]

---

[24] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m. 2/1/d.
[25] Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Ekonomik, sosyal ve kültürel haklarda ayrımcılık yasağı hakkında genel yorum No: 20, para.10
[26] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık yapmama ve eşitlik hakkında genel yorum No:6(2018), para. 18/a.
[27] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m.2/1/e.
[28] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık yapmama ve eşitlik hakkında genel yorum No:6(2018), para. 18/b.

- **Taciz:** Psikolojik ve cinsel türleri de dâhil olmak ayrımcılık temellerinden birisine dayanılarak, insan onurunun çiğnenmesi amacını taşıyan veya böyle bir sonucu doğuran yıldırıcı, onur kırıcı, aşağılayıcı veya utandırıcı her türlü davranışı ifade etmektedir.[29] Taciz, engelli bireylerin farklılıklarını ve üzerlerindeki baskıyı sürdürme etkisine sahip eylemler veya sözcükler yoluyla gerçekleşebilir. "Zorbalık" ve onun çevrimiçi formları olan siber zorbalık ile siber nefret, şiddet içeren ve zarar verici nitelikteki nefret suçlarını oluşturmaktadır.[30]
- **Ayrı tutma:** Kişilerin engellilik veya diğer temellerden biri veya birden fazlası nedeniyle, bir eylem veya eylemsizliğin sonucu olarak diğerlerinden ayrı tutulması durumunu ifade etmektedir.[31]
- **Çoklu ayrımcılık**: Ayrımcı uygulamanın birden fazla ayrımcılık temeli ile ilişkili olması durumunu ifade etmektedir.[32]
- **Ayrımcılık talimatı:** Bir kişinin kendi nam veya hesabına eylem ve işlemlerde bulunmaya yetkili kıldığı kişilere veya bir kamu görevlisinin diğer kişilere verdiği ayrımcılık yapılmasına yönelik talimat anlamına gelmektedir.[33]

Makul Düzenleme Yapma Yükümlülüğü

Makul düzenleme yapmama aslında doğrudan ya da dolaylı ayrımcılık gibi bir ayrımcılık türüdür. Ancak, makul düzenlemeler engellilik temelinde ayrımcılığın ortadan kaldırılması için büyük önem taşıdığından ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

Makul düzenlemeler, ayrımcılık teşkil eden olgusal eşitsizlikleri düzeltmeye imkân vermektedir. EHS "makul düzenlemeyi" şöyle tanımlamıştır: *Engellilerin insan haklarını ve temel özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler.* Benzer şekilde 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu makul düzenlemeyi şöyle tanımlamıştır: *Engellilerin hak ve özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan*

[29] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m.2/1/j.
[30] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 18/d.
[31] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m.2/1/a.
[32] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m.2/1/ç.
[33] 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, m.2/1/b.

yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, mali imkânlar nispetinde, ölçülü, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler. 6701 sayılı Kanunun 4'üncü maddesi makul düzenleme yapmamayı **ayrımcılık türü** olarak kabul etmiştir. Kanun ayrıca eğitim ve öğretim ve benzeri hizmetleri sunan kamu kurum ve kuruluşları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, gerçek kişiler ve özel hukuk tüzel kişileri, yürüttükleri faaliyetler bakımından bu hizmetlerden yararlanmakta olan veya yararlanmak üzere başvurmuş olan ya da bu hizmetler hakkında bilgi almak isteyen kişi aleyhine ayrımcılık yapılamayacağını ve belirtilen hizmetlerin planlanması, sunulması ve denetlenmesinden sorumlu olan kişi ve kurumların, farklı engelli grupların ihtiyaçlarını dikkate almakla ve makul düzenlemelerin yapılmasını sağlamakla yükümlü olduğunu hükme bağlamıştır.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu makul düzenleme yapmamayı ayrımcılık türü olarak kabul etmiştir.

AİHM de AİHS'in 14'üncü maddesinin, engellilerin "tüm insan haklarını ve temel özgürlüklerini diğerleriyle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını" sağlamak üzere engelli olan bireylerin beklemekte haklı oldukları – "belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük yüklemeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler" olarak ifade edilen – makul düzenlemeler bakımından söz konusu metinlerde yer alan gereklilikler ışığında incelenmesi gerektiği kanısındadır. Çünkü Mahkemeye göre makul düzenlemeler, ayrımcılık teşkil eden olgusal eşitsizlikleri düzeltmeye imkân vermektedir.[34]

Makul düzenleme, engellilerin haklarını kullanabilmesi için gerekli uygun değişiklikler ve düzenlemelerdir ve bir haktır.

Makul düzenleme, engellilik bağlamında ayrımcılık yasağının derhal geçerli olan yükümlülüklerinin esas bölümüdür.[35] Makul düzenleme örnekleri arasında mevcut tesislerin ve bilgilerin engelli bireyler tarafından erişilebilir hale getirilmesi, ekipmanların değiştirilmesi, etkinliklerin düzenlenmesi, işin yeniden zamanlanması, müfredat öğrenme materyallerinin ve öğretim stratejilerinin düzeltilmesi, tıbbi prosedürlerin düzeltilmesi veya ölçüsüz veya aşırı

[34] AİHM, Çam ve Türkiye Kararı, başvuru no: 51500/08(2016),para.65.
[35] Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Engelliler hakkında genel yorum No. 5 (1994), para. 15.

bir yük olmaksızın personeli desteklemek için erişim sağlanması sayılabilir.[36] Makul düzenleme, engelli bir kimsenin erişilebilir olmayan durumlara veya ortamlara erişim istediği veya kendi haklarından istifade etmek istediği andan itibaren gerçekleştirilmelidir.[37]

Makul düzenleme tek bir terimdir ve "makul" kelimesi istisna ibaresi şeklinde yanlış anlaşılmamalıdır; "makullük" kavramı, sorumluluğun ayrı bir niteleyicisi veya dönüştürücüsü değildir. Bu kavram, düzenlemenin maliyeti veya kaynakların yeterliliğinin değerlendirilebileceği bir araç da değildir- bu değerlendirme daha sonraki bir aşamada "ölçüsüz ve aşırı yük" değerlendirmesi yapılırken ortaya çıkmaktadır. Aksine, bir düzenlemenin makullüğü engelli birey için geçerliliğine, uygunluğuna ve etkinliğine referansta bulunmaktadır. Bu nedenle bir düzenleme eğer yapılma amacına (veya amaçlarına) ulaşıyorsa ve engelli bireyin ihtiyaçlarını tam olarak karşılayabiliyorsa makuldür.[38]

"Ölçüsüz veya aşırı yük", makul düzenleme yapma yükümlülüğünü sınırlandıran tek bir kavram olarak anlaşılmalıdır. Her iki kelime de aynı fikre atıfta bulunulduğu sürece eşanlamlı olarak düşünülmelidir: Makul bir düzenleme talebinin, düzenleme yapan taraf üzerinde muhtemel aşırı veya gereksiz bir yük oluşturmaması sınırıyla kısıtlanması gerekir.[39] Ancak bir düzenlemenin yükünün ölçüsüz veya aşırı olduğunun ispatı, yükümlülük sahibine aittir. Ayrıca makul düzenleme yapılması durumunda genellikle engelli bireyin bu düzenlemenin masrafını karşılamaması gerekir.[40]

OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKI

Mevzuat

Uluslararası Mevzuat

- İHEB'in 26'ncı maddesine göre " *Herkes eğitim hakkına sahiptir.*"
- ESKHS'nin eğitim hakkı başlıklı 13'üncü maddesine göre "*Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese eğitim hakkı tanır.*"
- ÇHS'nin 23'üncü maddesine göre "*Taraf devletler, zihinsel ya da bedensel engelli çocukların saygınlıklarını güvence altına alan, özgüvenlerini geliştiren ve toplumsal*

[36] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 23.
[37] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 24/b.
[38] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 25/a
[39] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 25/b.
[40] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6 (2018), para. 26.

yaşama etkin biçimde katılmalarını kolaylaştıran şartlar altında eksiksiz bir yaşama sahip olmalarını kabul ederler." Sözleşme'nin 28'inci maddesine göre "*Taraf Devletler, çocuğun eğitim hakkını kabul ederler.*"

- EHS'nin "Engelli Çocuklar" başlıklı 7'nci maddesi şöyledir: *"(1) Taraf Devletler, engelli çocukların diğer çocuklarla eşit bir şekilde tüm insan temel hak ve özgürlüklerinden tam olarak yararlanmasını sağlamak için gerekli tüm tedbirleri alır. (2) Engelli çocuklarla ilgili tüm eylemlerde çocuğun en çıkarının gözetilmesine öncelik verir."*
- EHS'nin "Eğitim" başlıklı 24'üncü maddesi şöyledir: "*(1) Taraf Devletler engellilerin eğitim hakkını tanır. Taraf Devletler, bu hakkın fırsat eşitliği temelinde ve ayrımcılık yapılmaksızın sağlanması için eğitim sisteminin bütünleştirici bir şekilde her seviyede engellileri içine almasını ve ömür boyu öğrenim imkanı sağlar. Bunun için aşağıdaki hedefler gözetilmelidir: (a) İnsan potansiyelinin, onur ve değer duygusunun tam gelişimi ve insan haklarına, temel özgürlüklere ve insan çeşitliliğine saygı duyulmasının güçlendirilmesi; (b) Engellilerin; kişiliklerinin, yeteneklerinin, yaratıcılıklarının, zihinsel ve fiziksel becerilerinin potansiyellerinin en üst derecesinde gelişiminin sağlanması; (c) Engellilerin özgür bir topluma etkin bir şekilde katılımlarının sağlanması. 2. Taraf Devletler bu hakkın yaşama geçirilmesi için aşağıda belirtilenleri sağlar: (a) Engelliler engelleri nedeniyle genel eğitim sisteminden dışlanmamalı ve engelli çocuklar engelleri nedeniyle parasız ve zorunlu ilk ve ortaöğretim olanaklarının dışında tutulmamalıdır; (b) Engelliler yaşadıkları çevrede bütünleştirici, kaliteli ve parasız ilk ve orta öğretime diğer bireylerle eşit olarak erişebilmelidir; (c) Bireylerin ihtiyaçlarına göre makul düzenlemeler yapılmalıdır; (d) Engellilerin genel eğitimden etkin bir şekilde yararlanabilmeleri için genel eğitim sistemi içinde ihtiyaç duydukları desteği almalıdır; (e) Engellilere yönelik bireyselleştirilmiş etkin destekleyici tedbirler, engellilerin tam katılımı hedefine uygun olarak, akademik ve sosyal gelişimi artırıcı ortamlarda sağlanmalıdır. 3. Taraf Devletler engellilerin toplumun eşit üyeleri olarak eğitime tam ve eşit katılımlarını kolaylaştırmak için yaşamı ve sosyal gelişim becerilerini öğrenmelerini sağlar. Taraf Devletler bu amaçla aşağıda belirtilen tedbirleri alır: (a) Braille ve diğer biçimlerdeki yazıların okunmasının öğrenilmesi, beden dilinin ve alternatif iletişim araçları ve biçimleri ile yeni çevreye alışma ve bu çevrede hareket etme becerilerinin öğrenilmesi, akran desteği ve rehberlik hizmetlerinin kolaylaştırılması;[...] (4) Taraf Devletler bu hakkın yaşama geçmesini sağlamak için, engelli olanlar dahil olmak üzere, işaret dilini ve Braille alfabesini bilen*

öğretmenlerin işe alınması ve eğitimin her düzeyinde çalışan uzmanların ve personelin eğitimi için uygun tedbirleri alır. Söz konusu eğitim engelliliğe ilişkin bilincin artırılmasını, alternatif iletişim araç ve biçimleri ile destekleyici eğitim tekniklerinin ve materyallerinin kullanılmasını içermelidir."

- AİHS'e Ek 1 Nolu Protokolün (P-1) "Eğitim Hakkı" başlıklı 2'inci maddesine göre "*Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz*."

Ulusal Hukuk

- Anayasanın "Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi" başlıklı 42'inci maddesine göre *"Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz."*
- 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunun "Ayrımcılık yasağının kapsamı" başlıklı 5'inci maddesine göre *"(1) Eğitim ve öğretim, yargı, kolluk, sağlık, ulaşım, iletişim, sosyal güvenlik, sosyal hizmetler, sosyal yardım, spor, konaklama, kültür, turizm ve benzeri hizmetleri sunan kamu kurum ve kuruluşları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, gerçek kişiler ve özel hukuk tüzel kişileri, yürüttükleri faaliyetler bakımından bu hizmetlerden yararlanmakta olan veya yararlanmak üzere başvurmuş olan ya da bu hizmetler hakkında bilgi almak isteyen kişi aleyhine ayrımcılık yapamaz. Bu hüküm kamuya açık hizmetlerin sunulduğu alanlar ve binalara erişimi de kapsar. (2) Birinci fıkrada belirtilen hizmetlerin planlanması, sunulması ve denetlenmesinden sorumlu olan kişi ve kurumlar, farklı engelli grupların ihtiyaçlarını dikkate almakla ve makul düzenlemelerin yapılmasını sağlamakla yükümlüdür."*
- 1/7/2005 tarihin ve 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un "Eğitim ve öğretim" başlıklı 15'inci maddesi şöyledir "*Hiçbir gerekçeyle engellilerin eğitim alması engellenemez. Engelliler, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, yaşadıkları çevrede bütünleştirilmiş ortamlarda, eşitlik temelinde, hayat boyu eğitim imkânından ayrımcılık yapılmaksızın yararlandırılır. Genel eğitim sistemi içinde engellilerin her seviyede eğitim almasını sağlayacak bütünleştirici planlamalara yer verilir. Örgün eğitim programlarına farklı nedenlerle geç başlamış engellilerin bu eğitime dâhil edilmesi için gerekli tedbirler alınır […]"*
- 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun "Genellik ve eşitlik" başlıklı 4'üncü maddesine göre "*Eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayırımı gözetilmeksizin herkese açıktır."*

- 30/5/1997 tarih ve 573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin (KHK), "Özel Eğitime İlişkin Genel Esaslar" başlıklı 4'üncü maddesine göre "*Türk Milli Eğitimini düzenleyen genel esaslar doğrultusunda özel eğitimle ilgili temel ilkeler şunlardır: a) Özel eğitim gerektiren tüm bireyler, ilgi, istek, yeterlilik ve yetenekleri doğrultusunda ve ölçüsünde özel eğitim hizmetlerinden yararlandırılır […] c) Özel eğitim hizmetleri, özel eğitim gerektiren bireyleri sosyal ve fiziksel çevrelerinden mümkün olduğu kadar ayırmadan planlanır ve yürütülür. d) Özel eğitim gerektiren bireylerin, eğitsel performansları dikkate alınarak, amaç, muhteva ve öğretim süreçlerinde uyarlamalar yapılarak diğer bireylerle birlikte eğitilmelerine öncelik verilir. e) Özel eğitim gerektiren bireylerin her tür ve kademedeki eğitimlerinin kesintisiz sürdürülebilmesi için her türlü rehabilitasyonlarını sağlayacak kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılır[…]g) Ailelerin, özel eğitim sürecinin her boyutuna aktif katılmalarının sağlanması esastır. h) Özel eğitim politikalarının geliştirilmesinde, özel eğitim gerektiren bireylerin örgütlerinin görüşlerine önem verilir […]"*
- 573 sayılı KHK'nın "Kaynaştırma" başlıklı 12'nci maddesine göre "*Özel Eğitim gerektiren bireylerin eğitimleri, hazırlanan bireysel eğitim planları doğrultusunda akranları ile birlikte her tür ve kademedeki okul ve kurumlarda uygun yöntem ve teknikler kullanılarak sürdürülür*." Söz konusu KHK'nın 3/c maddesine göre "*Kaynaştırma, özel eğitim gerektiren bireylerin diğer bireylerle karşılıklı etkileşim içinde bulunmalarını sağlamak ve eğitim amaçlarını en üst düzeyde gerçekleştirmek için geliştirilmiş eğitim ortamlarını*" ifade etmektedir.
- 573 sayılı KHK'nın "*Özel eğitim okullarında eğitim"* başlıklı 13'üncü maddesine göre *"Benzer yetersizlikleri olan akranları ile birlikte ayrı bir okul veya kurumda eğitim görmeleri gereken özel eğitim gerektiren öğrencilerin eğitimi, uygun kaynaştırma modelleri ile düzenlenerek, özel eğitim okul ve kurumlarında sürdürülür*."
- 573 sayılı KHK'nın "Diğer okul ve kurumlarda özel eğitim" başlıklı 20'nci maddesine göre "*Durumları normal akranları ile birlikte eğitim görmeye uygun olan özel eğitim gerektiren bireyler, eğitim ve öğretimlerini resmi ve özel okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim okullarında sürdürürler. Bu okullarda özel eğitim gerektiren bireylere özel eğitim desteği sağlamak üzere yardımcı derslikler oluşturulur, özel araç-gereç ile eğitim materyalleri sağlanır ve diğer özel tedbirler alınır. Durumları ayrı bir sınıfta eğitilmeyi gerektiren öğrenciler için engellilik durumu ve özelliklerine göre okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim okullarında özel eğitim sınıfları açılır*."

- Söz konusu KHK'da özel eğitime destek sağlayan kurumlara ilişkin hükümler ise şöyledir: "*Madde 21 – Rehberlik ve araştırma merkezleri, eğitim-öğretim kurumlarındaki rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde yürütülebilmesine ilişkin gerekli her türlü çalışmaların yanısıra özel eğitim gerektiren bireyleri de tanılamada belirtildiği şekilde inceler, tanılar, yerleştirilebilecekleri en uygun eğitim ortamını önerir ve bu bireylere rehberlik vepsikolojik danışma hizmetleri sunar (...)*
- Söz konusu KHK'nın 22'inci maddesine göre *"Örgün ve yaygın eğitim kurumlarına devam eden bireylere rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri götürmek üzere eğitim-öğretim kurumlarında kurulan rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri servisleri, kurumlarındaki özel eğitim gerektiren bireylere de eğitim ihtiyaçları ve özelliklerine göre bu hizmetleri sunar. Bu servisler, rehberlik ve danışma hizmetlerini yürütürken bölgelerindeki rehberlik ve araştırma merkezi ile diğer ilgili kurumlarla işbirliği yaparlar.*"
- 7 Temmuz 2018 tarih ve 30471 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'nin "Eğitim tür ve kademelerindeki özel eğitim hizmetleri" başlıklı 11'inci maddesine göre "*c)Özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin her tür ve kademedeki eğitimlerini kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla sürdürmeleri esas olmakla birlikte bu bireylere yönelik özel eğitim kurumları veya özel eğitim sınıfları da açılabilir.*"
- Yönetmeliğin "Eğitsel değerlendirme ve tanılama ve izleme süreci" başlıklı 7'inci maddesi gereği "*(1) Bireylerin eğitsel değerlendirmesi ve tanılaması ile ilgili iş eve işlemler RAM'larda oluşturulan özel eğitim değerlendirme kurulu tarafından yapılır.(2) Bireylerin eğitsel değerlendirmesi ve tanılamasıyla ilgili ilk başvuru okul yönetimi (...) tarafından RAM'a yapılır.*"
- Yönetmeliğin "Aile eğitimi hizmetleri" başlıklı 18'inci maddesine göre *"(1) Aile eğitimi, her tür ve kademedeki özel eğitim ihtiyacı olan öğrencilerin eğitimine katkı sağlamak amacıyla aileye verilecek her türlü rehberlik ve eğitim hizmetlerini içerir. Bu hizmetler Bakanlıkça hazırlanan aile eğitimi programı doğrultusunda okul ve kurumlarda yürütülür.*"
- Yönetmeliğin "Kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim" başlıklı 22'inci maddesine göre **"***(1) Özel eğitim ihtiyacı olan bireyler Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu Raporu doğrultusunda her tür ve kademedeki eğitimlerini kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla*

sürdürebilirler. (2) Özel eğitim ihtiyacı olan bireyler, kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimlerini akranları ile birlikte aynı sınıfta tam zamanlı veya özel eğitim sınıflarında yarı zamanlı olarak sürdürebilirler. (3) Okul öncesi eğitim, ilköğretim ya da mesleki ve teknik eğitim programlarının uygulandığı özel eğitim okullarında kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim verilebilir. (4) Kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim yapılan okullarda Bireysel Eğitim Programı (BEP) geliştirme birimi oluşturulması zorunludur. (5) Öğrenci Davranışlarını Değerlendirme Kurulu ile Ödül ve Disiplin Kurulu'nda kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimlerine devam eden öğrencilerle ilgili alınacak kararlarda BEP geliştirme birimiyle iş birliği yapılır." Yönetmeliğin "Tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim" başlıklı 23'üncü maddesine göre **"** (*1) Tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim hizmetlerinin sunulmasında aşağıdaki hususlar dikkate alınır: a) Öğrenciler, kayıtlı bulundukları okulda uygulanan eğitim programını takip ederler. Öğrencilerin takip ettikleri programlar temel alınarak BEP hazırlanır. b) Ortaöğretimi tamamlayan öğrencilere akranlarına verilen diploma düzenlenir. c) Tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim yapılan okullarda özel eğitim ihtiyacı olan öğrenciler için uygun ortam düzenlemeleri yapılır ve destek eğitim odası açılır. ç) Tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulaması yapılan okullarda özel eğitim ihtiyacı olan bireyler gelişim özellikleri de dikkate alınarak sınıflara eşit sayıda ve her bir şubede 2 öğrenciyi geçmeyecek şekilde yerleştirilir. Ancak bu sayı birleştirilmiş sınıf uygulaması yapılan okullarda ihtiyaç doğrultusunda artırılabilir. d) Kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim yapılan özel eğitim okullarında sınıf mevcutları 5'i özel eğitim ihtiyacı olan birey olmak üzere okul öncesi eğitimde en fazla 14; diğer kademelerde 15 öğrenci olacak şekilde oluşturulur*." Yönetmeliğin "Özel eğitim sınıflarının açılması" başlıklı 26'ncı maddesine göre " *(1) Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu Raporu doğrultusunda ayrı bir sınıfta eğitim almalarına karar verilen özel eğitim ihtiyacı olan öğrenciler için resmî ve özel okullarda il veya ilçe özel eğitim hizmetleri kurulunun teklifi doğrultusunda Valilik Oluru ile özel eğitim sınıfları açılır. Açılan özel eğitim sınıfına ilişkin bilgiler Bakanlığın kurum bilgilerinin veri girişi yapılan sistemine işlenir. (2) Özel eğitim sınıfı açılması için düzenlenecek Valilik Olurunda, bünyesinde özel eğitim sınıfı açılacak olan okulun adı, açılacak özel eğitim sınıfının kademesi, sınıfta uygulanacak eğitim programı ve eğitim verilecek yetersizlik türüne dair bilgiler yer alır. (3) Özel eğitim sınıfı açılması sürecinde; yerleşim yerinde Yönetmeliğin 27'nci ve 28'inci maddeleri doğrultusunda açılmış olan mevcut özel*

eğitim sınıflarının eğitim hizmeti verdiği kademe, sınıflara kayıtlı olan öğrencilerin yetersizlik türü, sınıfların kapasitesinin azami sayıya ulaşıp ulaşmadığı ve bu sınıflara taşıma yoluyla eğitime erişim sağlanıp sağlanamayacağı ile yerleşim yerinde bulunan özel eğitim okullarının öğrenci kapasitelerinin değerlendirilerek ihtiyaç olması halinde yeni bir sınıf açılması ile ilgili iş ve işlemler başlatılır."

- Yönetmeliğin 27/2'nci maddesine göre "*İmam Hatip Ortaokulları haricindeki diğer ortaokullar ile ilkokullar bünyesinde hafif düzeyde engeli olan öğrenciler veya hafif düzeyde otizmi olan öğrenciler için özel eğitim sınıfları açılır*."
- Yönetmeliğin "Özel eğitim programı uygulayan özel eğitim sınıfları" başlıklı 28/1'inci maddesine göre **"** *Okul öncesi, ilkokul, ortaokul ve mesleki eğitim veren ortaöğretim kurumlarında özel eğitim programı uygulayan özel eğitim sınıfları açılabilir. Bu sınırlarda eğitim hizmetlerinin yürütülmesinde aşağıdaki hususlar dikkate alınır: […] ç) Orta veya ağır düzeyde otizmi olan öğrenciler için açılan sınıflarda ilköğretim kademesinde özel eğitim uygulama okulu haftalık ders çizelgesi; ortaöğretim kademesinde özel eğitim uygulama okulu (III. Kademe) haftalık ders çizelgesi uygulanır."*
- Yönetmeliğin 31/2'nci maddesine göre "*Orta veya ağır düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireyler ile orta veya ağır düzeyde otizmi olan bireyler için gündüzlü özel eğitim uygulama okulu (I. kademe) ve özel eğitim uygulama okulu (II. kademe) açılır*."
- Yönetmeliğin "kayıt, kabul ve nakil işlemleri" başlıklı 34'üncü maddesine göre "*(1)Okul öncesi eğitim kurumları, ilkokullar ve özel eğitim programı uygulayan ortaöğretim kademesindeki okullara özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin kaydı yıllık çalışma takviminde belirlenen süreye bakılmaksızın yapılır. (2) Özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin okul öncesi eğitim kurumları ve ilkokullara kayıtlarında il veya ilçe özel eğitim hizmetleri kurulu tarafından yerleştirme kararı alınmış olması şartı aranmaz. Ancak bu bireyler için yerleştirme kararı alınması konusunda okul yönetimi gerekli işlemleri başlatır. Öğrencinin kayıtlı olduğu okul, yerleştirme kararı alınması konusunda okul yönetimi gerekli işlemleri başlatır. Öğrencinin kayıtlı olduğu okul, yerleştirme kararına uygun ise öğrenci bulunduğu okulda öğrenimine devam eder. Farklı bir yerleştirme kararı olması halinde öğrencinin yerleştirme kararına uygun okula nakli ya da geçişi konusuna gerekli işlemler yapılır[…]* "

OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKINA ERİŞİMİ

İHEB'in 26'ncı maddesi, ESKHS'nin 13'üncü maddesi, ÇHS'nin 28'inci maddesi, AİHS P-1'in 2'nci maddesi eğitim hakkını güvence altına almıştır. Bu sözleşmelere ek olarak EHS'nin 24'üncü maddesi taraf devletlerin engelli bireylerin eğitim hakkını tanımasını ve bu hakkın fırsat eşitliği temelinde ve ayrımcılık yapılmaksızın sağlanması için eğitim sisteminin bütünleştirici bir şekilde her seviyede engellileri içine alması ve ömür boyu öğrenim imkânı sağlaması gerektiğini düzenlemiştir. Bu bağlamda EHS'nin 24/1'inci maddesine uygun olarak Taraf Devletler, engelli bireylerin, okul öncesi, ilköğretim, orta ve yüksek öğretim, mesleki eğitim, yaşam boyu öğrenim, ders dışı etkinlikler ve sosyal aktiviteler de dahil olmak üzere her seviyede eğitime, içermeci bir sistem vasıtasıyla ayrım yapılmaksızın ve diğerleriyle eşit şartlar altında erişimlerini sağlamakla yükümlüdür.[41]

Engelli çocuklar, diğer bütün çocuklar gibi eğitim hakkına sahiptirler ve bu haklarından herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşmadan, fırsat eşitliği temelinde yararlanabilmelidir. Bu amaca yönelik olarak, "çocuğun kişiliğinin, yeteneklerinin, zihinsel ve fiziksel kapasitesinin mümkün olan en üst düzeye ulaşması için" engelli çocukların eğitim imkanlarına etkili erişimlerinin sağlanması gerekmektedir.[42]

Bütün çocukların eğitim hakkı vardır.

Burada dikkat edilmesi gereken konulardan biri, eğitimin asıl olarak *çocuk/öğrenci* için hak olması ve çocuklar söz konusu olduğunda, ebeveynin veya çocuğun bakımını sağlayan kişinin hakkı olmamasıdır. Ebeveynin sorumlulukları, bu açıdan, çocuğun haklarına göre ikincil konumdadır. Bununla beraber, çocuklarının engelli olması nedeniyle ebeveynler de ayrımcılığa maruz kalabilirler. [43] Buradaki esas nokta, eğitim hakkının, herkesten önce çocuğa veya öğrencinin kendisine tanınmış bir hak olarak görülmesi gerektiğidir.

[41] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 8.
[42] Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum 9 Engelli Çocuklar, para. 66.
[43] Engelli Kişilerin Haklarına Dair Komite, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 10.

İÇERMECİ EĞİTİM HAKKI

Özel Eğitim Nedir?

İçermeci eğitim, otizmli çocukların akranlarıyla etkileşime girmesine imkan sağlar.

Bireysel özellikleri ve eğitim yeterlilikleri açısından yaşıtlarından beklenilen düzeyden anlamlı farklılıklar gösteren ve bu nedenle de özel eğitime ihtiyaç duyan otizmli bireyler gibi öğrencilerin, eğitim gereksinimlerini karşılamak için özel olarak yetiştirilmiş personel, geliştirilmiş eğitim programları ve yöntemleriyle onların engel ve özel ihtiyaçlarına uygun ortamlarda sürdürülen eğitime "özel eğitim" adı verilmektedir.[44]

"Özel eğitim yetersizliğin engele dönüşmesini engelleyen, yetersizliği olan bireyin toplumda bağımsız, üretici olmasını sağlayan ve becerilerini geliştiren bir eğitim hizmetidir." [45]

İçermeci Eğitim nedir?

Kaynaştırma/bütünleştirme eğitimi olarak da ifade edilen içermeci eğitim, özel eğitim gerektiren bireylerin diğer bireylerle karşılıklı etkileşim içinde bulunmalarını sağlamak ve eğitim amaçlarını en üst düzeyde gerçekleştirmek için geliştirilmiş eğitim ortamlarını ifade etmektedir.[46] İçermeci/kaynaştırma eğitim ile otizmli öğrencilerin işlevde bulunma düzeyinin arttırılması, böylece içinde yaşadığı çevreye uyum sağlaması ve çevrenin beklentilerine uygun davranışlar geliştirmesi amaçlanmaktadır. Böylece otizmli birey, yetersiz, kusurlu, bakıma muhtaç kişi olarak anılmaktan kurtulabilecektir. [47]

Otizmli çocuklar gibi bazı bireylerin özel eğitim ihtiyaçları olabilir. Bu kişilerin eğitim hakkından faydalanabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekir.

Özel eğitime ihtiyacı olan öğrencilerin yaşıtlarıyla, normal okullarda mümkün olan en uzun sürede bir arada eğitim almaları, tüm alanlardaki gelişimleri açısından önemlidir. Kaynaştırma eğitimi,

[44] Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Okullarımızda Neden-Niçin-Nasıl Kaynaştırma Yönetici, Öğretmen ve Aile Kılavuzu, 2010, s.1.
[45] A.g.y.
[46] 573 sayılı KHK, m.3/c.
[47] A.g.y. s. 17.

öğrencilerin toplum içindeki yaşamlarını kolaylaştırır, Özel eğitime ihtiyacı olan çocuğun okuldaki arkadaş grubuna katılmasıyla bağımlılık duygusunun azalmasına ve güven duygusunun gelişmesine ve olumlu öğrenme modellerine katkı sağlar. Kurulacak olumlu sosyal ilişki, yalnızca özel eğitim ihtiyacı olan çocuklar için değil diğer çocuklar için de önemli bir yatırımdır[48] ve içermeci toplumlara doğru önemli bir adımdır.

- Çocuk Hakları Komitesinin Yorumu

Çocuk Hakları Komitesine göre "içermeci" teriminin farklı anlamları olabileceğini görmek gerekir. İşin özüne bakıldığında, içermeci eğitim, bütün öğrencilere anlamlı, etkili ve kaliteli eğitim vermeyi hedefleyen, yalnızca engelli olanların değil bütün öğrencilerin öğrenme koşullarının ve gereksinimlerinin çeşitliliğine saygı gösteren bir değerler, ilkeler ve uygulamalar kümesidir. Bu hedefe, çocukların çeşitliliğine saygı gösteren farklı örgütsel düzenlemelerle ulaşılabilir. İçerme, engelli bütün çocukların bir sınıfa kalıcı biçimde yerleştirilmesinden, gene tek bir sınıfa ama bu kez bir ölçüde özel eğitim de öngören değişken bir kapsayıcılıkla yerleştirilmesine kadar uzanan farklı biçimler alabilir. Burada kavranması gereken önemli nokta, kapsamanın, sorunları ve gereksinimleri ne olursa olsun engelli çocukların kısa yoldan normal sisteme dahil edilmeleri gerekliliği biçiminde yorumlanmaması ve böyle uygulanmamasıdır.[49] İçermeci eğitim engelli çocukların eğitiminde amaç olarak benimsenmelidir: Bununla birlikte, yerleştirme ve sağlanacak eğitim türü, çocuğun kişisel eğitim gereksinimlerine göre belirlenmelidir. Çünkü, engelli çocuklardan bir bölümünün eğitimi, normal bir okulun sağlayamayacağı türde bir destek gerektirebilir. Genel olarak alındığında, uygun donanımlı ve bireysel destek verebilecek okullar, engelli çocukların eğitiminde gözetilecek hedef olmalıdır.[50]

İçermeci eğitim, otizmli öğrencinin hemen normal sisteme dahil edilmesi şeklinde görülmemelidir. İçermeci eğitim, bütün çocukların farklılıklarını tanır.

[48] A.g.y.
[49] Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum 9, 2006, para. 67.
[50] Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum 9, 2006, para. 66.

- Engelli Hakları Komitesinin Yorumu

Engelli Hakları Komitesi içermeci eğitimin öğrenen herkes için temel bir insan hakkı olduğunu ifade etmektedir. Engelli Hakları Komitesi; içermeci eğitimin, tüm öğrencilerin refahını gözeten, insan olmaktan gelen onuruna ve bağımsızlığına saygı duyan ve bireylerin sosyal hayata etkin bir şekilde dâhil olup katkıda bulunabilme güdüsünü tanıyan bir ilke ve diğer insan haklarının farkına varılması için bir araç olduğunun altını çizmektedir. Komiteye göre, içermeci eğitim hakkı, içermeci toplumlara ulaşmanın birincil aracıdır.[51]

İçermecilik, ayrımcılığa uğramaksızın nitelikli örgün ve yaygın eğitime erişimi ve katılımı içermektedir. İçermecilik, toplumların, sistemlerin ve yapıların, engelli öğrencilerin refah ve başarısına odaklanarak, zararlı kalıp yargılar dahil ayrımcılıkla mücadele edilmesini, çeşitliliğin tanınmasını, katılımın teşvik edilmesini ve herkes için öğrenmenin ve katılımın önündeki engellerin aşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.[52]

İçermeci eğitim temel bir insan hakkıdır ve içermeci toplumlara ulaşmanın birincil aracıdır.

Komiteye göre içermeci eğitimin temel özellikleri şunlardır:

- *"Bütünsel sistemler" yaklaşımı*: Eğitim bakanlıkları, tüm kaynakların içermeci eğitimin geliştirilmesi ve kurumsal kültür, politika ve uygulamada gerekli değişikliklerin yapılması ve sağlamlaştırılması için kullanılmasını sağlamalıdır;

- *"Bütünsel bir eğitim ortamı":* Eğitim kurumlarının kendilerini konuya adayarak yürüttükleri liderlik, sınıf içerisindeki eğitim ve ilişkiler, kurum toplantıları, öğretmen denetimi, danışmanlık hizmetleri, tıbbi bakım, okul gezileri, bütçe tahsisi, engelli veya engelli olmayan öğrencilerin ebeveynleri ve mümkün olduğu ölçüde yerel veya daha geniş çerçevedeki toplum arasındaki herhangi bir etkileşim de dâhil olmak üzere her

[51] Engelli Kişilerin Haklarına Dair Komite, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 10
[52] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 9.

düzeyde ve her alanda içermeci eğitim sağlamak için gerekli kültür, politika ve uygulamaların tanıtılması ve yerleştirilmesi için son derece önemlidir;

- *"Bütünsel kişi" yaklaşımı (kişiselleştirilmiş eğitim yaklaşımı):* Her insanın öğrenme kapasitesinin farkında olunmalıdır ve engelli olanlar dahil tüm öğrenenler için yüksek beklentiler belirlenmelidir. İçermeci eğitim, esnek eğitim programı ve öğrencilerin birbirinden farklı gereksinimleri, güçlü yanları ve öğrenme stillerine göre şekillenen eğitim ve öğrenme yöntemlerini içermektedir. Bu yaklaşım, tüm öğrenenlerin potansiyellerine ulaşmaları için destek, makul uyumlaştırma olanağı ve erken müdahale imkânı sağlamaktadır. Eğitim planını yaparken odaklanılması gereken, içerik değil, öğrencilerin kapasiteleri ve istekleridir. "Bütünsel kişi" yaklaşımı, uygun desteklerin sağlandığı erişilebilir öğrenme ortamlarında içermeci sınıf içi eğitimin uygulanmasını sağlayarak, eğitim ortamlarındaki ayrımcılığı sona erdirmeyi amaçlamaktadır. Eğitim sistemi, öğrencilerin sisteme uymasını beklemek yerine, kişiselleştirilmiş bir eğitim sağlamalıdır;

> *İçermeci eğitim, önyargılarla mücadele edilmesi, ayrımcılığın önlenmesi, çeşitliliğin tanınması ve herkes için öğrenmenin önündeki engellilerin kaldırılmasıdır.*

- *Öğretmenlerin desteklenmesi*: Engelli öğretmenler de dâhil olmak üzere tüm öğretmenler ve diğer personel, içermeci eğitim ortamları oluşturmak için gerekli olan temel eğitimi almalıdır. İçermeci bir kültür; işbirliği ve etkileşim ile çalışmayı teşvik eden erişilebilir ve destekleyici bir ortam sağlamaktadır;

- *Çeşitliliğin saygı ve değer görmesi*: Öğrenme topluluğunun tüm üyeleri, engellilik, ırk, renk, cinsiyet, dil, dilsel kültür, din, siyasi veya diğer görüş, ulusal, etnik veya toplumsal köken, maddi durum, doğum, yaş veya diğer statüsüne bakılmaksızın kabul edilir ve çeşitliliğe saygı gösterilir. Tüm öğrenciler değer ve saygı gördüğünü, dahil edildiğini ve dinlendiğini hissetmelidir. Kötü muamele ve zorbalığı karşı etkili önlemler alınmalıdır. İçermecilik, öğrencilere bireysel olarak yaklaşmayı benimsemektedir;

- *Öğrenme dostu ortam*: İçermeci öğrenme ortamları, herkesin kendisini rahat hissettiği ve serbestçe ifade edebileceği, desteklendiği, teşvik edildiği ve öğrencilerin pozitif bir okul topluluğu inşa etmeye dâhil edildiği, erişilebilir ortamlardır. Akran grubunun

öğrenme, olumlu ilişkiler kurma, dostluk kurma ve kabul konusunda birlikte hareket etmesi esastır.

- *Etkili geçişler*: Engelli öğrenciler okulda öğrenimden, mesleki ve yükseköğrenime, hatta çalışma yaşamına geçişi sağlamak için desteklenmektedir. Öğrenenlerin kapasiteleri ve kendine güvenleri geliştirilmekte, öğrenenlere makul düzenleme sağlanmakta, değerlendirmelerde ve sınav prosedürlerinde eşit muamele gösterilmekte, kapasiteleri ve kazanımları başkalarıyla eşit olarak tasdik edilmektedir;

- *İşbirliğinin tanınması*: Öğretmen dernekleri, öğrenci dernekleri ve federasyonları, engelli örgütleri, okul yönetim kurulları, okul-aile birlikleri ve diğer resmi/gayri resmi destek gruplarının hepsi engelliliğe ilişkin anlayışın ve bilginin arttırılması için teşvik edilmektedir. Ebeveynlerin veya diğer sorumluların ve toplumun katılımı, kaynak ve etkinlik açısından oldukça önem taşımaktadır. Öğrenme ortamı ve daha geniş anlamdaki topluluk ilişkisi, içermeci toplumlara doğru bir yol olarak tanınmalıdır;

- *İzleme çalışmaları*: Sürekli bir süreç olan içermeci eğitim, herhangi bir ayrı tutma uygulamasının ya da entegrasyonun resmi ya da gayri resmi olarak gerçekleşmemesini sağlamak için düzenli olarak izlenmeli ve değerlendirilmelidir. EHS'nin 33'üncü maddesine göre, izleme faaliyeti, temsilci örgütler aracılığıyla çocuklar ve yoğun destek gereksinimi olan kişiler de dâhil tüm engelli kişileri, uygun olduğu ölçüde engelli çocukların ebeveynlerini veya diğer sorumlularını da kapsamalıdır. Engellilik içeren göstergeler, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ile tutarlı bir şekilde geliştirilmeli ve kullanılmalıdır. Engelli-içermeci göstergeler, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile tutarlı bir şekilde geliştirilmeli ve kullanılmalıdır.[53]

- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları

AİHM, eğitim hakkı ile ilgili olarak, demokratik bir toplumda bu hakkın insan haklarının gerçekleştirilmesinde vazgeçilmez olduğunun ve önemli bir yer tuttuğunu vurgulamaktadır.[54] Mahkeme eğitimin, çağdaş bir devletin en önemli kamu hizmetlerinden biri olduğunu tekrar teyit etmekle beraber, düzenlemesi karmaşık bir hizmetin söz konusu olduğunu ve makamların bu hizmete ayırabilecekleri kaynakların zorunlu olarak kısıtlı olmasına rağmen yönetmesi

[53] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 12.
[54] AİHM, Velyo Velev ve Bulgaristan Kararı, başvuru no. 16032/07 (2014), para. 33.

masraflı bir hizmet olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca AİHM'e göre, eğitime erişimin düzenlenme şekline karar verilirken devletin bir yandan yönettiği bireylerin eğitim ihtiyaçları ve diğer yandan bu ihtiyaçlara cevap verebilecek sınırlı imkan arasında adil bir denge kurması gerektiği açıktır. Bununla birlikte Mahkeme, kamu hizmetleriyle sağlanan diğer bazı edimlerin aksine eğitimin Sözleşme tarafından doğrudan korunan bir hak olduğu hususunu dikkate alabilmektedir.[55]

AİHM, Avrupa ve uluslararası hukukun gelişimini göz önünde bulundurulması ve örnek olarak ulaşılacak normlar hakkında bu alanlarda ortaya çıkabilecek ortak görüşe göre hareket edilmesi gerektiğini ayrıca hatırlatmaktadır. Bu bağlamda Mahkeme, uluslararası metinlerde defalarca yer bulan eğitim hakkının kullanılmasında evrensellik ve ayrım gözetmeme temel esaslarının önemini kaydetmektedir. Mahkeme, kaynaştırma modelli eğitimin bu temel esasları sağlamak için en uygun araç olarak kabul edildiğini vurgulamaktadır.[56] Bu bağlamda, Mahkeme, Sözleşme'nin 14'üncü maddesinin, engellilerin "tüm insan haklarını ve temel özgürlüklerini diğerleriyle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını" sağlamak üzere engelli olan bireylerin beklemekte haklı oldukları – "belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük yüklemeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler" olarak ifade edilen – makul düzenlemeler bakımından söz konusu metinlerde yer alan gereklilikler ışığında incelenmesi gerektiği kanısına varmaktadır (Engellilerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 2'nci maddesi). Bu türden makul düzenlemeler, ayrımcılık teşkil eden olgusal eşitsizlikleri düzeltmeye imkân vermektedir.[57] Bu nedenle, Mahkeme, engelli olan çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için uygulanması gereken yöntemleri belirlemenin kendi görevi

AİHM'e göre içermeci eğitim evrensellik ve ayrımcılık yapmama ilkesinin sağlanması için en uygun araçtır.

AİHM'e göre ulusal makamların aldığı önlemlerde otizmli çocuklar gibi hassasiyeti yüksek grupları gözetmesi gerekir.

[55] AİHM, Ozan Barış Sanlısoy ve Türkiye Kararı, başvuru no: 77023/12, para. 56.
[56] AİHM, Sanlısoy v. Türkiye, para. 59.
[57] AİHM, Sanlısoy v. Türkiye, para. 60.

olmadığını, ulusal makamların, ülkelerindeki dinamik kuvvetler ile doğrudan ve sürekli temas halinde olmaları nedeniyle, bu bağlamdaki yerel ihtiyaçları ve söz konusu durum hakkında karar vermek için ilke olarak uluslararası yargıca nazaran daha iyi konumda olduğunu ifade etmektedir. Ancak yine de AİHM'e göre ulusal makamlar, yaptıkları seçimlerin, aralarında otizmli çocukların da yer aldığı hassasiyeti yüksek olan gruplar üzerindeki etkileri hususunda özellikle ihtiyatlı olmalıdırlar.[58]

İçermeci Eğitimin Faydaları Nelerdir?

İçermeci eğitimin hem özel eğitim ihtiyacı olan çocuklara, hem engelli olmayan öğrencilere, hem ailelere hem de öğretmenlere bir takım faydaları vardır:[59]

Özel eğitim gereksinimi olan öğrenciler:

- Bireyselleştirilmiş eğitim programları yoluyla kendi özellik ve ihtiyaçlarına uygun eğitim alabilirler.
- Kendilerine güven, takdir edilme, sorumluluk, cesaret gibi sosyal değerleri kazanırlar ve sosyal bütünleşme kolaylaşır.
- Kaynaştırma ortamlarında olumsuzdan çok olumlu davranış gösterme sıklığı artar.
- Engelli olmayan çocuklardan bazı davranışları model olma ve özdeşim kurma yoluyla öğrenebilirler.
- İletişim, işbirliği, kabullenme, ortak yaşam becerileri edinebilirler.

İçermeci eğitim toplumdaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olur ve bütün toplum için faydalıdır.

Engelli olmayan öğrenciler:[60]

- Engelli insanlara karşı şartsız kabul, yardımlaşma, ortak yaşam, demokratik ve ahlaki anlayış geliştirirler.
- Bireysel farklılıkları doğal karşılar ve farklılıklara saygı gösterirler.

[58] AİHM, Sanlısoy v. Türkiye, para. 61
[59] Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü, A.g.y., s. 23.
[60] A.g.y., s. 23-24.

- Kendini tanıma, güçlü ve zayıf yönlerini görme, bunları kabul etme ve zayıf yönlerini giderme davranışları geliştirirler.
- Engelli bireylerle birlikte yaşamayı öğrenirler.
- Liderlik, model olma ve sorumluluk duygusu geliştirirler.

Özel eğitim ihtiyacı olan çocuğa sahip aileler;[61]

- Çocuk üzerindeki beklentileri, çocukların kapasiteleriyle uygunluk göstermeye başlarlar.
- Çocuklarının ilgi ve ihtiyaçları ve onlara nasıl yardımcı olabilecekleri konusunda daha sağlıklı bilgiler edinirler.
- Çocuktaki gelişmelere bağlı olarak kaygı ve güvensizlik duygusu umuda dönüşür.
- Aile içi çatışmalar azalır, aile sağlığı ve iş verimliliği artar.

Öğretmenler;[62]

- Şartsız kabul, sabır, hoşgörü ve bireysel özelliklere saygı davranışları geliştirirler.
- Bireysel eğitim programı hazırlama ve uygulamada daha başarılı olurlar, engelli çocuklarla yaptıkları çalışmalar sayesinde öğretim becerileri ve deneyimleri artar.
- Eğitimde fırsat eşitliği ve ekonomiklik sağlanır.

İçermeci Eğitim Hakkının Etkin Bir Şekilde Kullanılabilmesi İçin Neler Yapılmalıdır?

Engelli Hakları Komitesi, birçok Taraf Devletin, engelli kişilere, özellikle de otizm spektrumundaki kişilere yönelik eğitime ve toplumlarına katılmak için gerekli olan hayat, dil ve sosyal becerileri kazandırmak için uygun şartları yerine getirmekte başarısız olduğunu gözlemlemektedir.[63] Komite, otizmli kişiler gibi bazı grupların diğer gruplardan daha fazla eğitimden dışlanma riskiyle karşı karşıya olduklarını da kabul etmektedir.[64] Komite, yaşanan

[61] A.g.y. s. 24.
[62] A.g.y.
[63] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 35.
[64] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 6.

Otizmli çocuklar gibi bazı gruplar eğitimden dışlanma riski altındadır.

gelişmelere rağmen kökleşmiş sorunlardan endişe ettiğini ifade ederek, milyonlarca engelli insanın, eğitim hakkından mahrum bırakılmaya devam edildiğini ve eğitimlerine devam etmelerinin sadece bu kişilerin akranlarından ayrıldığı ve düşük nitelikli eğitim veren ortamlarda mümkün olduğunu belirtmiş[65] ve engelli bireylerin içermeci eğitime erişimine ket vuran engellerin sebeplerinden bazılarının şunlar olduğunu dile getirmiştir:[66]

- İnsan hakları engellilik modelini anlama ve uygulama başarısızlığı, kişisel engeller yerine toplumdaki engellerin temel alınarak engelli bireyleri toplumdan dışlama;
- Uzun süre özel kurumlarda yaşayan engelli bireylerin toplumdan soyutlanması ile artan sürekli ayrımcılık, bu kişilere duyulan önyargı ve korkunun artmasına ve konunun tartışmasız kalmasına izin veren hâkim görüştekilerin bu kişilerden beklentilerinin düşük olması;
- Çeşitlilik, rekabet ve herkes için öğrenme gibi içermeci ve nitelikli eğitimin avantajları hakkında bilgi eksikliği; tüm ebeveynlere ulaşma sorunu; içermeciliğin eğitimin niteliğinde bozulmaya neden olacağı veya başkaları üzerinde kötü etkileri olacağı ile ilgili yersiz korkulara ve basmakalıp fikirlere yönelik cevap yetersizliği;
- İçermeci ve nitelikli eğitimi teşvik eden etkili politikaların ve müdahalelerin geliştirilmesine engel olan kapsamlı bilgi ve araştırmanın eksikliği (her ikisi de hesap verebilirlik ve program geliştirme için gereklidir);
- Tüm öğretim personelinin eğitiminin yetersizliği de dâhil olmak üzere içermeci eğitim hakkının uygulanmasında kapasite, siyasi irade ve teknik bilgi eksikliği;
- Engelli öğrencilerin dâhil edilmesi, bakanlıklar arası koordinasyon, destek ve sürdürülebilirlik için gerekli teşvik ve makul düzenleme yapmaya uygun olmayan yetersiz fonlama mekanizmaları;

[65] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 3.
[66] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016), para. 4/a-g.

- İhlallerin tazminini talep etmek için yasal yolların ve mekanizmaların eksikliği.

Engelli Hakları Komitesine göre, içermeci eğitim hakkının uygulanması ve sürdürülebilmesi için bazı tedbirlerin alınması gerekir. Bu tedbirler şöyle sıralanabilir:

- İçermeci eğitime erişim hakkını engelleyen tüm yasal, idari ve diğer ayrımcılık biçimlerinin kaldırılması için acilen önlem alınmalıdır.
- Engellilerin eğitim hakkına saygı gösterilmelidir; yani hakkın kullanımını engelleyen tedbirlerden kaçınılmalıdır.
- Yeterli sayıda ve nitelikte eğitim kurumu olmalıdır.
- Engellilerin eğitim hakkı korunmalıdır; örneğin engelli kişileri kaydetmeyi reddeden özel kuruluşlar gibi, üçüncü kişilerin hakkın kullanılmasına müdahale etmesi önlenmelidir.
- Engelli kişilerin eğitim hakkından yararlanmalarını sağlayan ve bunlara yardımcı olan tedbirler alınmalıdır; örneğin, eğitim kurumları erişilebilir olmalıdır ve eğitim sistemleri kaynak ve hizmetler ile uygun şekilde uyarlanmalıdır.
- Makul düzenlemeler yapılmalıdır.
- Bilinç arttırma faaliyetleri yürütülmelidir.
- Yeterli sayıda nitelikli öğretmen olmalıdır.
- Her kademedeki eğitim kurumlarında öğretmenler için engelliliğin insan hakları modelinde anlaşılabilmesi için eğitim verilmeli, bir destek ve kaynak sistemi oluşturulmalıdır.
- Rehberlik hizmetleri sağlanmalıdır.
- Ailelere de rehberlik hizmetleri verilmelidir.[67]

[67] Engelli Hakları Komitesi, İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4 (2016).

TÜRKİYE'DE OTİZMLİ BİREYLERİN EĞİTİM HAKKI

Ulusal mevzuatımız da uluslararası mevzuat gibi hem eğitim hakkını hem de ayrımcılık yasağını güvence altına almıştır. Anayasanın 42'nci maddesi herkes için eğitim hakkını düzenlerken 10'uncu maddesi ise dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım gözetmeksizin herkesin kanun önünde eşit olduğunu güvence altına almıştır. Anayasanın 10'uncu maddesi ayrıca, "çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olamaz" diyerek engelliler için makul düzenleme yapılmasının önünü açmıştır.

1/7/2005 tarihin ve 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un "Eğitim ve öğretim" başlıklı 15'inci maddesi engellilerin içermeci eğitim hakkı olduğunu tanıyarak eğitim hizmetlerinden eşit bir şekilde faydalanmasını güvence altına almıştır. Söz konusu Kanunun 15'inci maddesine göre "*Hiçbir gerekçeyle engellilerin eğitim alması engellenemez. Engelliler, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, yaşadıkları çevrede bütünleştirilmiş ortamlarda, eşitlik temelinde, hayat boyu eğitim imkânından ayrımcılık yapılmaksızın yararlandırılır. Genel eğitim sistemi içinde engellilerin her seviyede eğitim almasını sağlayacak bütünleştirici planlamalara yer verilir.*" 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 4'üncü maddesi de eğitim kurumlarında engellilik temelinde ayrımcılık yapılmasını yasaklamıştır. Ayrıca, 3 Aralık 2016 tarih ve 29907 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019) "*Otizm Spekturum Bozukluğu olan bireylerin ayrımcılığa uğramadan bütünleştirilmiş ortamlarda eğitim görmelerinin sağlanması ile eğitsel değerlendirilmeleri, özel eğitim, meslekî eğitim, destek eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin geliştirilmesi*"ni öncelik olarak belirlemiştir. Dolayısıyla ulusal mevzuatımız; otizmli bireylerin içermeci eğitim hakkından hiçbir ayrımcılıkla karşılaşmadan başkalarıyla eşit bir şekilde faydalanması güvence altına alınmıştır. 6701 sayılı Kanunun eğitim ve öğretim alanında engellilik temelinde ayrımcılığı yasaklarken 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun engellilerin eğitim almasının hiçbir gerekçe ile engellenemeyeceğini hükme bağlamıştır. Bu, bir kişinin engelli olması nedeniyle, okulda yeterli araç-gereç bulunmaması, engellilere yönelik eğitim veya öğretim materyallerinin

Kanunlarımız içermeci eğitim hakkını tanımıştır.

bulunmaması gibi gerekçelerle eğitim hakkının elinden alınamayacağı ve böylesi gerekçelerin kabul edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Kaldı ki 6701 sayılı Kanun makul düzenleme yapmamayı ayrımcılık türlerinden biri olarak kabul etmiş ve EHS'ye paralel bir şekilde makul düzenlemeyi "*engellilerin hak ve özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, mali imkânlar nispetinde, ölçülü, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler*" olarak tanımlamış ve makul düzenleme yapmamanın belirli koşullarda ayrımcılık yasağını ihlal edeceğini kabul etmiştir.

Otizmli çocuklar gibi özel eğitim gereksinimleri olan öğrencilerin eğitimlerine ilişkin genel esaslar ise temel olarak 573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ve 2018 yılında güncellenen "Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği" ile düzenlenmiştir. Ulusal mevzuatımız uluslararası mevzuata paralel bir biçimde içermeci eğitim ilkelerini benimsemiş ve özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin her tür ve kademedeki eğitimlerini kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla sürdürmelerinin esas olduğunu kabul etmiştir. Bununla beraber, hazırlanmasından bu yana uzun bir zaman geçmesi hasebiyle 573 sayılı KHK'da yalnızca "kaynaştırma" ifadesi kullanılmaktadır ve bütünleştirme/içerme ve engelliliğin insan hakları modeline ilişkin diğer kavramlara yer verilmemektedir.

Ulusal mevzuat doğrultusunda otizmli öğrenciler kaynaştırma yoluyla eğitim görebilmekte- yani tipik gelişim gösteren akranlarıyla birlikte aynı fiziksel ortamda/sınıfta eğitim alabilmekte ya da özel eğitim sınıflarına yerleştirilmekte veya engelli okullarına gönderilmektedir. Yani mevzuatımız gereği otizmli çocuklar, genel eğitim veren okullarda kaynaştırma yoluyla genel eğitim sınıflarında, genel eğitim veren okulların bünyesinde oluşturulan özel eğitim sınıflarında veya yalnızca engellilere özgülenmiş özel eğitim okullarında eğitim görebilmektedir. Ancak temel ilke her zaman en az kısıtlayıcı ortam ve içermeci eğitim koşullarının oluşturulması olmalıdır.

Bütünleştirme/Kaynaştırma Yoluyla Eğitim	Özel Eğitim Sınıfları	Özel Eğitim Okulları
• Tam zamanlı veya yarı zamanlı olabilir. • **Tam zamanlı bütünleştirme**, en az sınırlayıcı ortam ilkesi doğrultusunda, otizmli öğrencilerin tipik gelişim gösteren akranlarıyla birlikte aynı sınıfta eğitim almalarıdır. • Öğrenciler, kayıtlı bulundukları okulda uygulanan eğitim programını takip ederler. Öğrencilerin takip ettikleri programlar temel alınarak bireysel eğitim programı hazırlanır. • Destek eğitim odası açılır. • **Yarı zamanlı bütünleştirme,** Otizmli öğrencilerin bireysel özelliklerine göre bir okul gününün belirli bir süresini genel eğitim sınıflarında geçirmesidir. Bu durumda okulda özel eğitim sınıfı ya da destek eğitim odalarının bulunması gerekir.	• Ayrı bir sınıfta eğitim almasına karar verilen otizmli öğrenciler için açılır. • Genel eğitim veren okullar bünyesinde açılabilir. • Özel eğitim programları uygulanır. • Hafif, orta veya ağır otizmli öğrenciler eğitim görebilir. • Okul programındaki ders, tenefüs, yemek ve diğer etkinlik saatleri uygulanır. • Dersler özel eğitim öğretmenleri tarafından okutulur. Din kültürü ve ahlak bilgisi, görsel sanatlar, müzik ve beden eğitimi alanlarındaki dersler ve meslek dersleri, alan öğretmenleri tarafından verilir.	• Özel eğitim uygulama merkezleri (I. ve II. Kademe) ve özel eğitim iş uygulama merkezleri (III. Kademe) şeklinde olabilir. • Yalnızca engellilere yönelik okullardır.

"Kaynaştırma "özel gereksinimli çocukların genel eğitim sınıflarından hem akademik hem de sosyal olarak yararlanacağı" düşüncesini temel alır. Bu modelde özel gereksinimli çocukların normal gelişen akranları ile aynı materyalleri öğrenmesi ve genel eğitim sınıfından yararlanması beklenir. Bunun için derslerde ve değerlendirme sürecinde (ödevlerde) uyarlamalar (bireysel eğitim programları) yapılır. Bütünleştirme ise özel gereksinimli çocukların, çok belirgin kazanımları olmasa bile, normal gelişen akranlarıyla aynı ortamlarda eğitim almaları ve gereksinimleri olan desteklerin sınıf ortamında sağlandığı bir modeldir. Özel gereksinimli öğrencinin akademik becerilerinden çok sosyal becerilerine odaklanılır. Bütünleştirmede, tüm okulların özel gereksinimli çocuklar için gerekli düzenleme ve iyileştirmeleri önceden yapmaları ve gerekli özel hizmetleri sağlamaları gereklidir. Her iki modelde de en az kısıtlayıcı ortam düşüncesi ile özel gereksinimli çocukların mümkün olan en fazla sürede normal gelişen akranlarıyla birlikte genel eğitim sınıfında olması esastır. Böylece özel gereksinimli çocukların akranları ile eşit koşullarda eğitime ulaşmaları ve akranları ile birlikte nitelikli eğitim almaları amaçlanır."[68]

[68] Tohum Otizm Vakfı tarafından TİHEK'e sunulan 13/03/2020 tarihli yazılı görüş.

Özel eğitim ihtiyacı olan çocukların ne tür bir eğitim merkezinde (özel eğitim okulları, özel eğitim sınıfları veya genel eğitim sınıfları) veya ne tür bir eğitim göreceğinin belirlenme usulü de mevzuat ile düzenlenmiştir. Buna göre bireylerin eğitsel değerlendirme, tanılama ve yönlendirilmesi ile ilgili iş ve işlemler *rehberlik ve araştırma merkezi* (RAM) bünyesinde oluşturulan Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu tarafından yapılmaktadır. Sürecin her aşamasında ailenin bilgilendirilmesinin, görüşünün alınmasının ve sürece katılımının sağlanması gerekmektedir. Eğitsel değerlendirme ve tanılama sonucunda özel eğitime ihtiyacı olduğu belirlenen bireyler için Özel Eğitim Değerlendirme Kurulunca rapor hazırlanır ve eğitim planı geliştirilir. Bu planlama ise her yıl revize edilmelidir. RAM, özel eğitime ihtiyacı olan bireyleri ilgi, istek, gelişim özellikleri, akademik disiplin alanlarındaki yeterlilikleri ile eğitim ihtiyaçları doğrultusunda örgün ve yaygın eğitim kurumlarına yönlendirmektedir.

Bireyselleştirilmiş eğitim programı, otizmli bireylerin takip ettikleri program esas alınarak gelişim özellikleri, eğitim ihtiyaçları ve performansları doğrultusunda hedeflenen amaçlara ulaşmaya yönelik hazırlanan ve bu bireylere verilecek destek eğitim hizmetlerini de içeren özel eğitim programıdır.

Okul öncesi eğitim kurumları, ilkokullar ile özel eğitim programı uygulayan ortaöğretim kademesindeki okullara özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin kaydı yıllık çalışma takviminde belirlenen süreye bakılmaksızın yapılmalıdır. Özel eğitim ihtiyacı olan çocukların okul öncesi eğitim kurumları ve ilkokullara kayıtlarında il veya ilçe özel eğitim kurulu tarafından yerleştirme kararı alınmış olması aranmamaktadır. Ancak bu bireyler için yerleştirme kararı alınması konusunda okul yönetimi gerekli işlemleri başlatabilir. Öğrencinin kayıtlı olduğu okul, yerleştirme kararına uygun ise öğrenci bulunduğu okulda öğrenimine devam eder. Farklı bir yerleştirme kararı olması hâlinde öğrencinin yerleştirme kararına uygun okula nakli ya da geçişi konusunda gerekli işlemler yapılır.

Zorunlu öğrenim çağındaki özel eğitim ihtiyacı olan öğrencilerden sağlık problemi nedeniyle en az on iki hafta süreyle örgün eğitim kurumlarından yararlanamayacağı ya da yararlanması durumunda sağlığı açısından risk oluşturacağı Durum Bildirir Sağlık Kurulu

Sağlık sorunları olan öğrenciler, evde eğitim hizmeti alabilirler. Ayrıca öğrenci hastanede tedavi oluyorsa hastanede de eğitim sınıfı da açılabilir.

Raporu'nda belirtilen öğrencilere velinin yazılı talebi ve Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu Raporu ile il veya ilçe özel eğitim hizmetleri kurulunun planlaması doğrultusunda ders yılı içinde evde eğitim hizmeti de verilebilmektedir. Ayrıca mevzuat gereği, sağlık problemi nedeniyle sağlık kuruluşlarında yatarak tedavi gören öğrencilerin eğitimlerini sürdürmeleri için hastaneler bünyesinde il veya ilçe özel eğitim hizmetleri kurulunun teklifi ve Sağlık Bakanlığının uygun görüşü üzerine Valilik Olur'u ile hastane sınıfları açılabilir ve öğrenciler bu şekilde eğitimlerini sürdürebilirler.

Özetle, ülkemizde otizmli öğrencilerin eğitim hakkından ayrımcılığa maruz kalmaksızın faydalanabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmış ve içermeci eğitim ilkesi benimsenmiştir. Bununla beraber, engelli bireylerin bütünleştirme/kaynaştırma yoluyla eğitim görmesinde bazı sorunlarla karşılaşıldığı raporlanmaktadır. Tohum Otizm Vakfının 2019 tarihli "Türkiye'de Otizm Spekturum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Bütünleştirme Raporu"na göre "ülkemizde yasal dayanakların olması ve her yıl daha fazla özel gereksinimli çocuğun genel eğitim okullarına kayıt olmasına karşın, uygulamaların niteliğini artırmak için yapılan çalışmalar maalesef çok sınırlı kalmıştır."[69]

Engelli Hakları Komitesi; 1 Ekim 2019 tarih tarihli Türkiye Raporunda EHS'nin 24'üncü maddesinin uygulanmasına ilişkin şu hususlarda endişelerini dile getirmiştir:[70]

- Okulların fiziksel olarak erişilebilirliğinde yaşanan iyileştirmelere rağmen, eğitimin her düzeyinde ayrımcı olan ayrıştırılmış eğitimin sürmesi ve kapsayıcı bir eğitim sisteminin, makul düzenlemelerin ve desteğin bulunmaması.
- Örgün eğitim veren okullarda engelli çocukların aldığı bireyselleştirilmiş desteğe ilişkin sistematik verilerin noksanlığı.
- […] öğretmenlerin ve diğer personelin niteliğini arttıracak ve içermeci eğitim konusunda eğitimlerinin olmayışı.[71]

---

[69] Tohum Otizm Vakfı, Türkiye'de Otizm Spekturum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Bütünleştirme Raporu, 2019, s.5.

[70] Engelli Hakları Komitesi, Concluding observations on the initial report of Turkey, CRPD/C/TUR/CO/1, 2019, para. 48.

[71] Bu çerçevede, Komite, söz konusu raporda aşağıdaki tavsiyelere yer vermiştir: *İçermeci eğitimi ulusal mevzuatta uygulanabilir bir hak olarak kabul edilmesi ve uygun insan, teknik ve finansal kaynaklarla, yükseköğretim dahil olmak üzere her seviyede içermeci eğitimin uygulanması için kamu politikalarının ve stratejilerinin benimsenmesi; *Zihinsel engelli çocuklar dahil, engelli çocukların başkalarıyla eşit koşullarda nitelikli içermeci eğitim alabilmesi için yeterli seviyede bireyselleştirilmiş destek ve düzenlemelerin sağlanması, *İçermeci eğitimin sağlanabilmesi için, yaş, cinsiyet, yeti yitimi ve yere göre ayrıştırılmış sistematik veri toplanmasını sağlamak; *Öğrencilerin ihtiyaçlarına göre müfredatın uyarlanması ve öğretmenlere ve eğitim

Otizmli bireylerin kaynaştırma/ bütünleştirme eğitimine dahil olabilmesi için okul öncesi eğitimin önemli bir yer tuttuğu sıklıkla dile getirilmektedir. Belirtildiği üzere yapılan araştırmalarda eğitime başlama yaşının, eğitim yoğunluğunun, eğitimin ilk yıllarındaki öğrenme oranının ve zekâ düzeyinin eğitim sonuçlarını etkileyen değişkenler olduğu saptanmıştır.[72] Bu nedenle okul öncesi eğitim otizmli çocuklar bakımından oldukça önem taşımaktadır. Bu kapsamda, ülkemizde 0-3 yaş arasında aylık 30 saatlik örgün eğitim verilmekte; ayrıca bu bireylere yönelik 8 saati bireysel 4 saati grup eğitimi olmak üzere toplam 12 saatlik özel eğitim devlet tarafından desteklenmektedir. Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından söz konusu desteğin 2020 yılında bir önceki yıla kıyasla %25 oranında arttırdığı belirtilmiştir. Ancak devlet desteği ile verilen 12 saatlik özel eğitimin yetersiz kaldığı, söz konusu eğitimin 40 saat kadar olması gerektiği, okul öncesinde nitelikli eğitim alan çocuğun ileride kaynaştırma sınıflarında eğitim alma şansının arttığı belirtilmektedir.[73] Dolayısıyla, yoğun davranışsal eğitim uzun dönemde yalnızca engelli bireylere değil, topluma, ailelere ve devlete kazanç sağlayan bir uygulama olarak görülmektedir.

Mevzuat gereği, okul öncesi eğitim kurumları, ilkokullar ile özel eğitim programı uygulayan ortaöğretim kademesindeki okullara özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin kaydı yıllık çalışma takviminde belirlenen süreye bakılmaksızın yapılması gerekmektedir. Ayrıca, özel okulların "genel başarı düzeyinin düşmemesi", okulun yeterli donanıma sahip olmaması[74] gibi gerekçelerle otizmli öğrencilerin kayıtlarını yapmakta isteksiz olabildiği belirtilmektedir. Üstelik böylesi durumlarda özel okulların engelli çocukların kayıtlarını yapma gibi bir zorunluluğu da bulunmamaktadır.[75] Bu şartlar altında otizmli öğrenciler, henüz eğitim hayatının başlangıcında ayrımcılığa maruz kalmaya başlamaktadır.

Özel ihtiyaç sahibi öğrencilerin eğitimlerini görebileceği daha fazla okula ihtiyaç olduğu da görülmektedir.[76] "Otizmli çocuklar kendi mahallelerinden kilometrelerce uzakta okul ya da

---

sisteminde çalışan diğer personele Sözleşme ile engellilere tanınan haklarla ilgili eğitim verilmesi. (Engelli Hakları Komitesi, Concluding observations on the initial report of Turkey, 2019, para. 49)

[72] Yeşim Güleç-Aslan, Gönül Kırcaali-İftar, Yıldız Uzuner, A.g.y., s. 3.

[73] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı.

[74] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı, AİHM, Sanlısoy v. Türkiye Kararı.

[75] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı.

[76] Türkiye Otizm Meclisi, TBMM Down Sendromu, Otizm ve Y.G.B. Araştırma Komisyonuna Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Otizm Meclisi Raporu.

merkezlere gitmek zorunda kalmaktadır. İletişimle ilgili sıkıntılar yaşayan bir çocuğu ailesinden, kendi bulunduğu çevresinden koparmak onun topluma uyumunu daha da güçleştirmektedir. Otizmli bireyin kendi mahallesinin dışında okullara gitmek zorunda kalması ailenin de kendi sosyal çevresiyle ilişkisinin kopmasına neden olmaktadır."[77] Ayrıca okullardaki araç-gerecin yenilenmesi için Milli Eğitim Bakanlığınca tahsis edilen bütçenin kullanılması konusunda okul idarelerine uyarıların arttırılması gerektiği değerlendirilmektedir.

Otizmli öğrencilerin ve ailelerinin karşılaştığı bir diğer sorun ise kaynaştırma ve bütünleştirme yoluyla eğitim veren okullarda engelli çocuğu olmayan velilerin engelli öğrencilerin okuldan atılmaları, başka okula gönderilmeleri için imza toplamaları, onları istememeleri gibi diğer ailelerin tutumları olmaktadır. Bazı okul idareleri, velilerin bu tarz taleplerine ilişkin gerekli önlemleri almakta ya yetersiz kalmakta ya da isteksiz olmaktadır.

Üzerinde en çok durulması gereken konu ise nitelikli personel eksikliğidir. Yapılan bazı araştırmalarda öğretmenlerin çoğunlukla otizm spektrum bozukluğu olan öğrencilerin özellikleri ve bu öğrenciler için uygun öğretim yöntemleri konusunda yetersiz olduklarını ifade edilmiş ve bu öğrencilere öğretim yapmak konusunda kendilerini yetersiz hissettikleri tespit edilmiştir.[78] İçermeci eğitimin başarı ile gerçekleştirilebilmesi için yalnızca özel eğitim öğretmenlerine değil, sınıf öğretmenleri ve diğer branş öğretmenlerine de engelliliğin insan hakları modeline ve özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin gereksinimlerinin giderilmesine yönelik niteliklerini arttırıcı eğitimlerin verilmesi gerekmektedir. Salt meslek-içi eğitimler bu tarz eğitimlerin verilmesi için etkin bir yol olarak değerlendirilmemekte ve eğitim personelinin konuya ilişkin niteliğinin arttırılabilmesi için eğitim fakültelerinin müfredatında böylesi eğitimlerin bulunması ve bunların staj vb. yollarla desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir.[79]

---

[77] Türkiye Otizm Meclisi, TBMM Down Sendromu, Otizm ve Y.G.B. Araştırma Komisyonuna Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Otizm Meclisi Raporu.

[78] Prof. Dr. Emine AHMETOĞLU, Doktora Öğrencisi Yakup BURAK, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Hakkı ACAR, "Otizmli Öğrencilerin Katıldıkları Başarılı Kaynaştırma/Bütünleştirme Yoluyla Eğitim Uygulamalarına İlişkin Öğretmenlerin Algıları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, Haziran 2019, s. 503.

[79] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı, Tohum Otizm Vakfı'nın TİHEK'e sunduğu"OSB'Lİ Öğrenciler: Eğitime Erişim ve Ayrımcılık" başlıklı 13.03.2020 tarihli yazılı görüşü.
Türkiye Otizm Meclisi, TBMM Down Sendromu, Otizm ve Y.G.B. Araştırma Komisyonuna Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Otizm Meclisi Raporu.

Hem okul idaresine, hem öğretmenlere, engelli çocuğu olsun veya olmasın bütün velilere ve öğrencilere rehberlik edecek, farkındalık çalışmalarını ve bütünleştirme programlarını etkili bir şekilde yürütecek şekilde multidisipliner bir anlayışla (örneğin psikolojik ve rehberlik öğretmenleri, sosyal hizmet uzmanları) personel istihdamına ihtiyaç bulunduğu da değerlendirilmektedir. Ayrıca özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde[80] hizmet veren eğitimcilerin ve uzmanların bazıları (ör., psikologlar), lisans eğitimleri sırasında özel eğitim gereksinimli bireylere ve özel eğitime ilişkin yeterli eğitim almamış meslek elemanlarıdır.

Spor ve sanat, otizmli bireyler için büyük önem taşımaktadır.[81] Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından spor veya sanat ile rehabilitasyon yoluyla engellilere yönelik yürütülen 21 proje bulunmaktadır; ayrıca her Çarşamba günü Bakanlığa ait tesisler engelli bireylere açılmaktadır; ancak hem otizmli bireylere yönelik sportif ve sanatsal faaliyetlerin arttırılmasına hem de Bakanlığın faaliyetlerinin toplumun daha geniş kesimlerine duyurulmasına ihtiyaç bulunmaktadır.[82]

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise otizmli çocuğu olan ebeveynlerin daha fazla desteğe ve eğitim konusunda yönlendirilmeye ihtiyaç duyduğudur. "Aileler bazen örtülü bazen açık bir depresyon içinde yaşarlar (…)Ailenin başlıca endişelerinden biri çocuğunun geleceğidir."[83] Ailenin ve diğer akrabaların otizm hakkında bilgi sahibi olması önemlidir; bu nedenle ailelere destek verilmesi gerekmektedir. Tükenmişlik seviyeleri de göz önüne alındığında ailelerin otizmli çocukların yasal olarak sahip olduğu içermeci eğitim hakkına ve ayrımcılık yasağına ilişkin bilgilere kolayca erişim sağlayabilmesi hakkın etkin bir şekilde kullanımı için hayati bir öneme sahiptir. Örneğin ailelerin bakanlıkların veya yerel yönetimlerin otizmli çocuklara yönelik destekleri ve faaliyetleri hakkında bilgilendirilmeleri, mevzuat gereği örgün eğitime katılma hakkına herkes gibi sahip oldukları veya hayat boyu öğrenim gibi konularda yeterince

[80] Ülkemizde çok yaygın özel kurumlar olan özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri, örgün özel eğitim ya da kaynaştırma eğitimi alan özel gereksinimli öğrencilere haftada birkaç saat birebir ya da grupla destek özel eğitim ve terapi hizmeti vermek üzere açılmış kurumlardır.

[81] Türkiye Büyük Millet Meclisi Down Sendromu, Otizm Ve Diğer Gelişim Bozukluklarının Yaygınlığının Tespiti İle İlgili Bireylerin Ve Ailelerinin Sorunlarının Çözümü İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10 / 242, 349, 392, 394, 397, 401) Tutanak Dergisi 14'üncü Toplantı, Dönem: 27, Yasama Yılı:2, 11 Temmuz 2019 Perşembe, s.12-14.

[82] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı.

[83] Gülçağ Kandaş, "Otizmli Çocuğa Sahip Annelerin Depresyon, Umutsuzluk Ve Tükenmişlik Düzeylerinin Çocuğun Otizm Ağırlık Derecesine Göre Karşılaştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s.22.

bilgilendirilmeleri otizmli çocukların eğitim hakkından etkin bir şekilde faydalanmasına katkı sunacaktır.

Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar, akranlarıyla ilişki kurmada, işbirliğine dayalı birlikte oyun oynamada ve işlevsel dil becerilerini (ifade edici, alıcı) tam anlamıyla edinmede sorun yaşamaktadır. İtaat edilmesi istendiğinde saldırgan davranış sergileme, itme, vurma, ısırma gibi kendine veya başkasına zarar verici davranışlar gösterebilirler. Tüm bu olumsuz davranışlardan ve yetersizliklerden dolayı otizm spektrum bozukluğu olan çocukların kaynaştırma eğitim uygulamalarına dâhil edilmelerinde son derece zorluklar yaşanmaktadır.[84] Üstelik davranış sorunları bu çocukların eğitiminden uzaklaşılması için de bir mazerete dönüşmektedir.[85] Oysaki öğretmenler mevzuat gereği sınıflarındaki otizmli çocuğun gereksinimlerini karşılamak ve onu sınıfın aktif üyesi yapmakla yükümlüdür.

Otizmli öğrencilerin örgün eğitimi bitirmeleri durumlarında da başka alternatiflere yönlendirilmeleri büyük önem arz etmektedir. Örgün eğitime kayıt yaşı 27'ye kadar yükselmiştir; bu çerçevede hayat boyu öğrenme fırsatlarının yeterince değerlendirilmediği ve ailelerin bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadığı da anlaşılmaktadır.[86]

Son olarak gözden kaçmaması gereken bir diğer husus ise yürütülen kampanyalarda, çalışmalarda genellikle daha iyi durumda olan çocukların ön plana çıkarıldığı; özellikle ağır otizmli bireylerin sorunlarının geri planda kalabildiğidir.[87] Topluma, otizmli bireylere ve ailelerine rol model olarak başarılı öğrencilerin hikayelerinin anlatılması damgalama ile mücadelede oldukça önem taşımaktadır. Bununla beraber; daha fazla destek gereksinimi içinde olan, farklı çözüm modellerine ihtiyaç duyan bireylerin durumunun da her zaman gözetilmesi gerekmektedir.

---

[84] Prof. Dr. Emine AHMETOĞLU, Doktora Öğrencisi Yakup BURAK, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Hakkı ACAR, "Otizmli Öğrencilerin Katıldıkları Başarılı Kaynaştırma/Bütünleştirme Yoluyla Eğitim Uygulamalarına İlişkin Öğretmenlerin Algıları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, Haziran 2019, s. 502.

[85] Türkiye Büyük Millet Meclisi Down Sendromu, Otizm Ve Diğer Gelişim Bozukluklarının Yaygınlığının Tespiti İle İlgili Bireylerin Ve Ailelerinin Sorunlarının Çözümü İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10 / 242, 349, 392, 394, 397, 401) Tutanak Dergisi 14'üncü Toplantı, 11 Temmuz 2019 Perşembe, Dönem: 27, Yasama Yılı:2, s. 16.

[86] TİHEK, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Otizm Vakfı tarafından gerçekleştirilen 13.03.2020 tarihli toplantı tutanağı.

[87] Türkiye Büyük Millet Meclisi Down Sendromu, Otizm Ve Diğer Gelişim Bozukluklarının Yaygınlığının Tespiti İle İlgili Bireylerin Ve Ailelerinin Sorunlarının Çözümü İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10 / 242, 349, 392, 394, 397, 401) Tutanak Dergisi 14'üncü Toplantı, 11 Temmuz 2019 Perşembe, Dönem: 27, Yasama Yılı:2, s. 14.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hem uluslararası hem de ulusal hukuk, ayrımcılık yasağını ve eğitim hakkını güvence altına almıştır. Özel gereksinimi olan bireyler de başkalarıyla eşit koşullarda eğitim hakkına sahiptir. Engelliliğin insan hakları modeli çerçevesinde ise eğitim hakkı içermeci bir şekilde sağlanmalı, yani engelli bireylerin toplumdan tecrit edilerek eğitim almasına değil, yetenek ve becerileri doğrultusunda, kendi ihtiyaçlarına uygun bir şekilde toplum içerisinde eğitim alması anlamına gelmektedir. İçermeci eğitim, zararlı kalıp yargılar dahil ayrımcılıkla mücadele edilmesini, çeşitliliğin tanınmasını, katılımın teşvik edilmesini ve herkes için öğrenmenin ve katılımın önündeki engellerin aşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Eğitim hakkı demokratik bir toplumda insan haklarının gerçekleştirilmesinde vazgeçilmezdir ve önemli bir yer tutmaktadır. İçermeci eğitim ise, içermeci bir topluma giden yolun basamaklarıdır. Bu nedenle; engelli öğrenciler okulda öğrenimden, mesleki ve yükseköğrenime, hatta çalışma yaşamına geçişi sağlamak için desteklenmektedir. Otizmli öğrencilerin nitelikli eğitim alabilmesi, insan hakları hukukunun merkezinde yer alan ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesinin yanı sıra EHS'nin 19'uncu maddesine öngörülen "bağımsız yaşayabilme ve topluma dahil olma" ve 27'nci maddesinde güvence altına alınan "çalışma ve istihdam hakkı" ile de doğrudan ilgilidir.

Ülkemizde yasalar bir bütün olarak içermeci eğitimin gerekliliklerini yerine getirmekte; ancak uygulamada bazı sorunlar olduğu gözlemlenmektedir. Bu sorunlar, daha fazla saat okul öncesi rehabilitasyon eğitimlerine ihtiyaç duyulması, otizmli öğrencilerin eğitim görebileceği yeterli sayıda okul bulunmaması, idarecilerin ve öğretmenlerin otizmli öğrenciler ve bu öğrencilere yasalarda tanınan hakları yeterince bilmiyor olmaları, makul düzenlemelerin yetersizliği, öğrencilerin engelli okullarına veya kaynaştırma sınıflarından özel eğitim sınıflarına yönlendirilmeleri ve genel eğitim veren kurumların ve özel okulların öğrencileri kayıt etmekte isteksiz olduğu, diğer velilerin otizmli öğrencileri istememesi, yeterli sayıda ve nitelikte personele duyulan ihtiyaç, fiziksel koşulların ve mekânsal tasarımların yetersizliği, ailelere daha fazla danışmanlık ve rehberlik hizmetlerine ihtiyaç duyması şeklinde özetlenebilir. Bu nedenle de kanunlarla kazanılan hakların kullanılabilmesinin önünü kesen bütün bürokratik, kurumsal ve eğitimsel engeller kaldırılmalıdır.

Otizmli Öğrencilerin Başkalarıyla Eşit Koşullarda Eğitim Hakkından Faydalanabilmesi için Öneriler:

- İfade edildiği üzere ulusal mevzuatımız içermeci eğitim hakkını tanımıştır. Bununla beraber; özel gereksinimi olan bireylerin eğitim hakkını güvence altına alan yasal çerçevenin daha güçlü bir koruma sağlayabilmesi için 573 sayılı KHK'nın Engelli Hakları Sözleşmesi, 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun ve 6701 sayılı TİHEK Kanununa uygun bir şekilde güncellenmesi ve daha fazla hak temelli dil benimseyen bir metnin oluşturulması, insan hakları ilke ve standartlarının kanun diline geçirilmesi ve ayrımcılık yasağı, ayrımcılık türleri, fırsat eşitliği ve makul düzenleme kavramlarına yer verilmesi gerektiği değerlendirilmektedir.
- EHS'nin 31'inci maddesi uyarınca "Taraf Devletler bu Sözleşmenin uygulanması açısından gerekli politikaları formüle etmeleri ve geliştirmelerinde kendilerine yol gösterecek, istatistik veriler ve araştırmalar da dahil olmak üzere uygun bilgileri toplar." Bu çerçevede, ilgili bütün kamu kurum ve kuruluşlarının koordinasyon içerisinde içermeci eğitim hakkının daha etkin bir şekilde hayata geçirilebilmesi için sistematik veri toplamasına ihtiyaç olduğu gözlemlenmiştir.
- Otizmli çocukların eğitim ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla geliştirilen ve devletin desteğiyle ücretsiz verilen; 8 saati bireysel, 4 saati grup olmak üzere ayda 12 saatlik özel eğitim saatleri arttırılmalıdır. Bu dönemde otizmli bireylere sağlanan özel eğitim uzun dönemde topluma, ailelere ve devlete kazanç sağlayan bir uygulama olacaktır.
- Otizmli bireyler dahil özel eğitim gereksinimi olan bütün öğrencilerin ayrımcılığa maruz kalmaksızın eğitim hakkından faydalanabilmesi için, okul idarecilerine ve öğretmenlere yönelik özel eğitime ilişkin yasaları, engelli bireylerin eğitim hakkını ve ayrımcılık yasağını- özellikle de makul düzenleme yapma yükümlülüğünü- basit ve anlaşılır bir dille açıklayan kılavuz, kitapçık, broşür vb. yayınların oluşturulmasının ve dağıtılmasının engelli bireylerin eğitim hakkından faydalanabilmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.
- Otizmli öğrencilerin genel eğitim kurumlarına kabullerine engel olmaya çalışan okul idarecileri öncellikle otizm, kaynaştırma eğitimi, ayrımcılık yasağı hakkında bilgilendirilmelidir. Öğrencilerin Anayasamızda güvenceye alınmış eğitim hakkını

kullanmalarını engellemeye devam eden idarecilere yönelik etkili soruşturmalar yürütülmeli ve yaptırımlar uygulanmalıdır.

- Devlet okullarında olduğu gibi özel okullara da otizmlilerin kabul edilmesi zorunlu olmalıdır ve otizmli öğrencilerin özel okullara kayıt yaptırabilmesi için gerekli tedbirler alınmalıdır.
- Tüm okul öncesi, sınıf ve branş öğretmenlerinin otizm spektrum bozukluğu ve kaynaştırma eğitimi, engelliliğin insan hakları modeli ve ayrımcılık yasağı konusunda bilgi ve beceri sahibi olmaları sağlanmalıdır. Otizmin giderek artan görülme sıklığı göz önüne alındığında tüm eğitim fakültelerinde de otizm, içermeci eğitim hakkı, engelliliğin insan hakları modeli ve ayrımcılık yasağı ile ilgili temel bilgiler müfredata girmelidir.
- Kaynaştırma/bütünleştirmenin erken çocukluk ve okul öncesi dönemde başlayabilmesi için üniversitelerin okul öncesi öğretmen yetiştiren programları ile özel eğitim programlarını birleştiren ve bu grupların iş birliğini sağlayan ortak programların gelişmesi için adımlar atılmalıdır.
- Özellikle otizmli öğrencilerin okul öncesi eğitim, aile ve ev ortamındaki farklılıklardan dolayı eğitim hakkına tam ve eşit şekilde erişimde sorunlar yaşayabildikleri bilinmektedir. Diğer taraftan, içermeci eğitim politikalarına geçilmiş olsa da mevcut öğretmenlerin ve okul idarecilerinin heterojen sınıfları/grupları yönetme, okuldaki tüm öğrencilerin eğitim ihtiyaçlarını tespit etme ve özellikle geride kalan öğrenciler için öğrenme stratejileri tasarlama kapasitelerinin geliştirilmesi de gerekmektedir. Okullara uzman öğretmen desteği ve eğitimi gibi hizmetler sağlanması yoluyla, öğretmenlerin ve okul idarecilerinin otizmli öğrencilerin öğrenme zorluklarını belirleme ve çözme, daha özelleştirilmiş ve etkili öğretim yöntemleri geliştirme, diğer öğrencilerle aralarında özerklik ve olumlu tutumları geliştirme becerileri iyileştirilebilir.
- Özellikle kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim verilen okullarda, multidisipliner bir yaklaşım benimsenmesinin ve psikolojik danışman ve rehber öğretmenin yanı sıra sosyal hizmet uzmanlarının istihdam edilmesinin, otizmli çocuğu olan veliler dahil bütün velilerin ve öğrencilerin gereksinim duyduğu yönlendirmenin yapılması, yalnızca otizmli çocuğu olan velilerin değil engelli çocuğu olmayan velilerin ve diğer öğrencilerin otizm ve içermeci eğitim hakkı konusunda bilinçlendirilmesi ve kaynaştırıcı/farkındalık arttırıcı faaliyetlerin yürütülmesi bakımından önem taşıdığı değerlendirilmektedir.

- Her çocuğun kendi mahallesindeki okula gidebilmesi için gerekli destekler sağlanmalıdır. Otizmli öğrencilerin bulunduğu öğrenme ortamlarında araç-gereç ve insan kaynağının eksik olması okullarda kümelenme eğilimi oluşturabilmektedir. Otizmli öğrencilerin potansiyellerini gerçekleştirebilmeleri için fırsatları eşitleyecek şekilde okullara kaynak aktarılması önemlidir. Okulların bulundukları bölgeleri farklı sosyal özelliklere sahip mahalleleri kapsayacak şekilde düzenlemenin yanı sıra otizmli öğrencilere ve ailelerine okul seçimi için alternatifler sunmak, okullardaki dezavantajlı koşulları azaltabilecek başka bir mekanizmadır. Bunun için, özellikle otizmli çocuğu olan ailelerin kayıt yaptırabilecekleri okullar ve okulların kabul koşulları hakkında bilgiye açık erişimini sağlamaya yönelik düzenlemeler yapılabilir.
- Otizmli çocuğu olan aileler, gerek otizm spekturum bozukluğu gerek yasalarımızca engelli çocuklara tanınan eğitim hakkı konusunda açık bir şekilde bilgilendirilmeye ve yönlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu bilgilendirme, ayrımcılık yasağının ve içermeci eğitim hakkının yanı sıra evden veya hastanede eğitime, yaşam boyu öğrenmeye, ilgili kurumlarca yürütülen spor faaliyetlere ilişkin bilgileri kapsamalıdır ve ailelerin sosyo-ekonomik ve eğitim farklılıkları da gözetilerek anlayabileceği bir biçimde, kolayca erişebileceği - örneğin RAM'lara, okullara konuya ilişkin broşürler yerleştirilebilir- bir şekilde yapılmalıdır.
- Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların sosyo-ekonomik düzeyleri farklı ailelere sahip olmaları ve tanı-tedavi hizmetlerine erişimde yaşadıkları güçlükler, eğitim haklarını kullanma süreçlerini etkileyebilmektedir. Bu noktada özellikle sosyo-ekonomik açıdan daha az avantajlı olan otizmli öğrencilerin içermeci eğitim politikalarının yanı sıra diğer aile fertleri ile birlikte desteklenmesi önem taşımaktadır.
- Sporun tüm otizmli bireylerin günlük hayatına dahil edilmesi oldukça önem taşımaktadır. Yerel yönetimler de bu süreçlere dahil edilmelidir. Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından otizmli bireylere yönelik yürütülen projelerin arttırılması kadar projelere ilişkin bilgilerin toplumun bütün kesimlerine ulaştırılması/duyurulması da ayrıca önemlidir.
- EHS'nin 5'inci maddesi, ayrımcılık yapmama ve eşitlik ilkesini güvence altına almaktadır. Engelli Hakları Komitesi, Sözleşme ile öngörülen eşitlik anlayışının kapsayıcı bir eşitlik anlayışı olduğunu belirtmektedir. Komiteye göre, Sözleşme'de öngörülen eşitlik ilkesinin a)sosyoekonomik dezavantajların giderilmesi için adil bir yeniden dağıtım boyutu, b) damgalama, tek tipleştirme, önyargı ve şiddetle mücadele

ve insan onurunun tanınması boyutu, c) sosyal grupların bir üyesi olarak insanların sosyal doğasını yeniden onaylanması ve topluma dahil ederek insanlığın tam olarak tanınmasını sağlamak için katılımcı bir boyutu ve d) insan onurunun bir unsuru olarak farklılıklara yer açılması boyutu bulunmaktadır.[88] Tohum Otizm Vakfı'nın "Türkiye'deki Bireylerin Otizm Algısı ve Bilgi Düzeyi Araştırması 2019"a göre, otizmli bireylere ilişkin farkındalık bağlamında toplumda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak; toplumda otizmli bireylere ve ailelerine karşı ayrımcılık ve damgalama ile mücadele edilmesine yönelik daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu gözlemlenmektedir.

- Pek çok araştırma, ülkeler genelinde eğitimde eşitsizliğin 10 yaş öncesinde gözlemlendiğini ortaya koymaktadır. Otizm spekturum bozukluğu tanısı almış çocukların erken çocukluk eğitimi kapsamında temel sosyal ve duygusal becerileri kazanmasına yönelik eğitim verebilecek insan kaynağına, fiziki altyapıya ve eğitim materyallerine yeterli kaynak tahsis edilmelidir. Bu amaçla, bir referans değer belirlenerek, otizm spekturum bozukluğu tanısı olan çocukların ne kadarının temel beceri eğitimlerinden faydalanabildiğine dair izleme ve değerlendirme süreçleri geliştirilmelidir.
- Ergenlik dönemi tüm çocuklar açısından öz yeterlik, okula aidiyet ve okula yönelik tutumlar açısından kritik değişimlerin yaşandığı bir süreçtir. Bu süreçte her öğrenci gibi otizmli öğrencilerin de okula ilişkin tutum ve beklenti değişiminin farkında olunması, olumlu ilişki ve daha olumlu sınıf dinamiklerinin gözetilmesi ve gelişim dönemleri açısından destekleyici ve teşvik edici bir eğitim yaklaşımının benimsenmesi hem otizmli çocukların hem de ailelerinin gelecek beklentilerinin artmasına katkıda bulunabilir.
- Okul yönetimlerinin, okullardaki karar alma süreçlerine otizmli öğrencisi olan velilerin katılımına odaklı yaklaşımlar sergilemesi okul-aile birliğinin temelini oluşturacaktır. Okuldaki tüm aktörlerin ve özellikle velilerin otizmli çocuklara yönelik akran zorbalığı ve şiddet de dâhil davranış problemlerini azaltmak için uygun müdahale stratejileri belirlemede iş birliği içinde hareket etmesi önem taşımaktadır. Uygun seminerler, akran danışma programları ve sosyal aktiviteler ile tüm öğrenciler için olumlu bir öğrenme ortamı yaratılması sağlanabilir.

[88] Engelli Hakları Komitesi, Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6, CRPD/C/GC/6,para. 11.

- Otizmli çocuğu olan ailelerin okulla etkin ve verimli bir iletişim ve iş birliği içinde olması, hem çocukların hem de ailelerin okula ilişkin tutum ve beklentileri açısından belirleyici bir öneme sahiptir. Güçlü bir okul-aile iletişimi ile otizmli öğrencilerin eğitim hakkının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli değişimlere imza atılabilir.
- Yasaların ve yönetmeliklerin otizm spektrum bozukluğu olan öğrencilere verdikleri hakları bu öğrencilerin kullanabilmesi için yapılan çalışmaların, sahadaki uygulamaların etkili bir şekilde izlenmesi ve denetlenmesi gerekmektedir.
- Düzenlemeler yapılırken toplumun en yoksul kesiminde yer alan ve olanakları kısıtlı ağır otizmli bireyler de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu (1973, 14 Haziran). T.C. Resmi Gazete, 14574.

573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (1997, 30 Mayıs). T.C. Resmi Gazete, 23011.

6701 Sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (2016, 20 Nisan). T. C. Resmi Gazete, 29690.

Avrupa Konseyi. (1950). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.

Birleşmiş Milletler. (1989).Çocuk Hakları Sözleşmesi.

Birleşmiş Milletler. (2006). Engelli Hakları Sözleşmesi.

Birleşmiş Milletler.(1948). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi.

Birleşmiş Milletler.(1966). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi.

Çocuk Hakları Komitesi (2006). Genel Yorum No: 9 Engelli Çocuklar, *CRC/C/GC/9.*

Devlet Denetleme Kurulu'nun 2009/5 sayılı raporu.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Engelliler hakkında genel yorum No. 5 (1994), *E/1995/22.*

Emine Ahmetoğlu, E., Burak, Y., Acar, İ.H. (2019). "Otizmli Öğrencilerin Katıldıkları Başarılı Kaynaştırma/Bütünleştirme Yoluyla Eğitim Uygulamalarına İlişkin Öğretmenlerin Algıları", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21/2.

Engelli Hakları Komitesi (2016). İçermeci Eğitim Hakkı Üzerine Genel Yorum No. 4, (Çev. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği)*CRPD/C/GC/4.*

Engelli Hakları Komitesi (2018). Ayrımcılık Yapmama ve Eşitlik Hakkında Genel Yorum No:6, *CRPD/C/GC/6.*

Engelli Hakları Komitesi (2019). Concluding observations on the initial report of Turkey, *CRPD/C/TUR/CO/1*.

Gül, İ.I.; Karan, U. (2011). Ayrımcılık Yasağı Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Güleç-Aslan, Y., Kırcaali-İftar, G., Uzuner Y.(2009). "Otistik Çocuklar İçin Davranışsal Eğitim Programı (OÇİDEP) Ev Uygulamasının Bir Çocukla İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 10 (1).

Kandaş, G., (2019). "Otizmli Çocuğa Sahip Annelerin Depresyon, Umutsuzluk Ve Tükenmişlik Düzeylerinin Çocuğun Otizm Ağırlık Derecesine Göre Karşılaştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırcaali İftar, G. (2019). "Türkiye'de Otizm Spektrum Bozukluğuna Yönelik Öğretmen Yetiştirme Ve Eğitim Sunma", Tohum Otizm Vakfı Değerlendirme ve Gelişim Raporları I.

Meral, B.F., Cavkaytar, A. (2014). "Otizmli Çocuk Ailelerinin Aile Yaşam Kalitesi Algıları", *K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23 (3).

Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2010). Okullarımızda Neden- Niçin-Nasıl Kaynaştırma Yönetici, Öğretmen ve Aile Kılavuzu, Ankara.

Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Ulusal Eylem Planı (2016-2019)

Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (2018, 7 Temmuz). T. C. Resmi Gazete, 30471.

Özlem Oyman Özorak, "Otizmli Çocuklarla Konuşma Problemlerine Çocuk Şarkılarının Etkilerinin Öğretmenlerin Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *AKÜ AMADER*, SAYI 9, 2019, s. 93.

Sanlısoy v. Türkiye (2016), AİHM.

Sucuoğlu, B. (2019). "Türkiye'de Otizm Spekturum Bozukluğu Olan Çocuklar ve Bütünleştirme Raporu", Tohum Otizm Vakfı, Değerlendirme ve Gelişim Raporları II.

TİHEK (2020). Aksaray/Merkez Mehmetçik İlkokulunda Otizmli Öğrencilere Ayrımcı Muamale Hk. Resen İnceleme: Yerinde İnceleme Raporu.

Tohum Otizm Vakfı (2019). "Türkiye'deki Bireylerin Otizm Algısı ve Bilgi Düzeyi Araştırması –III".

Tohum Otizm Vakfı (2020). "OSB'Lİ Öğrenciler: Eğitime Erişim ve Ayrımcılık" başlıklı yazılı görüşü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Down Sendromu, Otizm Ve Diğer Gelişim Bozukluklarının Yaygınlığının Tespiti İle İlgili Bireylerin Ve Ailelerinin Sorunlarının Çözümü İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10 / 242, 349, 392, 394, 397, 401) Tutanak Dergisi 14'üncü Toplantı 11 Temmuz 2019 Perşembe.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Down Sendromu, Otizm Ve Diğer Gelişim Bozukluklarının Yaygınlığının Tespiti İle İlgili Bireylerin Ve Ailelerinin Sorunlarının Çözümü İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Maksadıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu (10 / 242, 349, 392, 394, 397, 401) Tutanak Dergisi 1'inci Toplantı 22 Mayıs 2019 Çarşamba.

Türkiye Otizm Meclisi (2019). "T.B.M.M. Down Sendromu Otizm ve Y.G.B. Araştırma Komisyonuna Sunulmak Üzere Hazırlanan Türkiye Otizm Meclisi Raporu".

Velyo Velev v. Bulgaristan (2014), AİHM.

Willis v. Birleşik Krallık (2002), AİHM.